

הקדמת המערכת

המאמר של ברוך קיפניס: "תכנון לאומי למחצית המאה ה-21..." מופיע במדור זה משתי סיבות - באופן פרדוקסאלי נוגדות. מצד אחד, נושא המאמר - יחס הגומלין בין התכנון המרחבי הלאומי, מחד, ומדיניות ישראל במרחב הגיאוגרפי, מאידך - הוא אקטואלי היום כמו שלא היה מזמן. זאת כאשר התעוררות תהליך השלום מתבטאת בחידוש השיחות עם הצד הפלסטיני ודיון ציבורי מתגבר על הסדרים חלופיים בין העמים על אופן פריסתם בטריטוריה המשותפת - ארץ ישראל-פלשטין. מצד שני, נושא המאמר תמיד היה אקטואלי, והעסיק את מערכת התכנון משך כל שנות קיומה.

ביטוי אחד הוא הנחיית התכנון הלאומי ע"י דוקטרינה תכנונית מוצקת - "פיזור האוכלוסייה" - שנשענה בעיקר על מניעים גיאוגרפיים, כפי שקיפניס סוקר במאמרו. ביטוי אחר הוא התייחסות מכוונת לנושא ברגעים משמעותיים בעיסוק הנמשך בתכנון ופיתוח מרחבי לאומי. רגע אחד כזה היה עם הכנת תמ"א 31, כאשר התלבטו איך לשלב (ואם בכלל) את גיבוש התמ"א עם שיקולים ותרחישים גיאוגרפיים. התלבטות זאת חזרה עם הכנת תכנית "ישראל 2020", ופתרונה התבטא בהכנה והערכת תרחישים גיאוגרפיים כחלק אינטגרלי של המחקרים שהזינו את התכנית.

אני זוכר דיון בצוות התכנון במשך גיבוש של תמ"א 35, שעסק באופן ההתייחסות להיבטים גיאוגרפיים בכלל, ולמרחבים חוץ-טריטוריאליים בפרט. מדובר בשאלה איך להתייחס במהלך עריכת התכנית לשטחים "נספחים" למדינה הריבונית: שטח C עם תושביו הפלסטינים והתנחלויות יהודה ושומרון היהודיות. לחץ מתון מגורמים פוליטיים להרחיב את תחום התכנית (ה"קו הכחול") נדחה בטענה משפטית מוחצת: חוק התכנון והבנייה (שבכחו נערכת התכנית הסטטוטורית) אינו חל מעבר לקו הירוק. אך בהחלטה הראויה לשלמה המלך מרחבים אלו, על אוכלוסיותם, לא הוחצנו לגמרי מהתמ"א: כל המידע עליהם נכלל בנימוחים (לדוגמה, חיזוי מגמות דמוגרפיות, חברתיות וכלכליות) אשר יועדו להתוות את עריכת התכנית והוראותיה.

חשיבותו של נושא המאמר, יחד עם האקטואליות שלו, מקנות לו יחס מיוחד. במקום להציגו באחד מהמדורים הרגילים, ראינו לנכון להקדיש לו את המדור "על הכוונת", המיועד לנושאים שהם במחלוקת או שמטבעם דורשים הערות, תגובה ודיון. המאמר הנוכחי מתאים להגדרה זאת, גם בהיותו מושתת על הנחות שלא בהכרח מקובלות על כולם (אני בעצמי חולק על אחדות מהן) ובמסקנותיו מעלה סדרת הצעות אשר ניתן לפקפק בהן - למשל, לפתוח

ויכוח על ישימותן, או להעלות הסתייגות על היותן ממצות עם הצגת חלופות אחרות.

בכוונת המערכת לערוך דיון על המאמר בהמשך, ואשר יוצג בחוברת הבאה של תכנון. בנוסף לכמה משיבים יזומים, אנו מזמינים תגובות מהמעוניינים בין הקוראים. תגובות אלו (באישור המערכת, המותנה באיכות ופורמט מתאימים) עשויות להופיע במדור מיוחד לנושא זה. עיתוי הופעת המדור אמור להיות מוצלח מכמה סיבות. במועד הופעת החוברת - הכנס השנתי של האיגוד בפברואר הבא - ההיבט הגיאוגרפי של התכנון עוד יהיה אקטואלי מאוד, בהיותן השיחות עם הרשות הפלסטינית מתקדמות ואולי (ע"פ הלויז' של קרי) מתקרבות לסיומן. הענין בנושא, בצירוף הופעתה של החוברת לכנס של האיגוד, מעלה את האפשרות של הפיכת המדור גם לפאנל באחד מהמושבים המקבילים של הכנס.

א. אלכסנדר

עורך ראשי

תכנון לאומי למחצית המאה ה-21 במציאות האזורית והגלובאלית: התכניות, הביצוע, הדילמות ופתרון אפשרי

ברוך קיפניס

מבוא

מתכנן העוסק בעת הזו בתכנון הלאומי לישראל למחצית המאה ה-21 אמור להציב את שאלה: 'איזו מדינה תהא ישראל בעת ההיא' מה יהיו גבולותיה, ומה יהא צביונה הדמוגרפי, החברתי הכלכלי והפוליטי? האם 'מדינת הלאום היהודי שבתחום ה'קו הירוק' עם תיקוני גבול, או 'מדינת כל אזרחיה' הפרוסה על כל שטחי ארץ ישראל המערבית? היות ואין תשובה לשאלה, והיא עדין נתונה ללהטוטי השיח הפוליטי והתקשורתי, והיא נדונה ב'פרלמנטים עממיים' ובבתי קפה, ראוי להציב ולבחון את המשמעויות ואת התוצאות של שתי חלופות הקיצון שהוצבו, ולבחון האם קיימת גם חלופה נוספת - 'המדינה המקבילה' לפתרון מרחבי של הקיום הלאומי ולסיום הסכסוך בין ישראל לפלסטינים על ארץ ישראל.

שאלת אופי המדינה בה יחיו ילדינו ונכדינו במחצית המאה ה-21 היא גורלית כי מאז מוצאי מלחמת ששת הימים ב-1967 התכנס התכנון הסטטוטורי

של ישראל ברמה הלאומית והמחוזית [תמ"אות 31 ו-35 ותכניות המתאר המחוזיות] רק למסגרת שטח מדינת ישראל שבתחומי הקו הירוק, והותר את ייתרת שטח ארץ ישראל לפעילויות של 'תכנון יוזם' המעוגנות באידאולוגיות ודפוסי חשיבה גיאופוליטית (קיפניס, 1988; שגל, 2012). תכנון זה מבוצע על ידי גופים מוסדיים כהסתדרות הציונית ומשרד הבינוי והשיכון, ועל ידי גופים תנועתיים ופרטיים. ה'תכנון היוזם' החוץ סטטוטורי, בעיקר זה שלאחר 1967 הנהנה מראשיתו משפע משאבים, יצר ויוצר מציאות מרחבית שתהא לה השפעה מכרעת על אופי הפתרון הגיאופוליטי של הסכסוך בין ישראל לפלסטינים. בין יתר 'הצלחותיו' הייתה הסטת מרכז הכובד של אוכלוסיית ישראל מציר צפון-דרום לציר מערב-מזרח,¹ ולירידה בתשומת הלב ולהקטנת המשאבים הניתנים לאזורי הפריפריה הלאומית - הנגב והגליל. מכשלתו שהוא עלול ליסנדל את הגמישות הנדרשת למציאת הפתרון הטריטוריאלי לסכסוך במתכונת של 'שתי מדינות' ולחייב מציאת פתרונות מרחביים ציירתיים אחרים לעתידה של ארץ ישראל.

מאמר זה, לאחר שיציג את הניסיון בעולם וב ישראל להתוות מדיניות ואסטרטגיה לאומית לפיתוח מרחבי, ידון במשמעויות ובתוצאות של החלופות הידועות לפתרון הגיאופוליטי לעתיד ארץ ישראל בעת שלום ולסיום הסכסוך: 'מדינת הלאום היהודי' שבתחום ה'קו הירוק' עם תיקונים, או 'מדינת כל אזרחיה' הפרוסה על כל שטחי ארץ ישראל המערבית. תיבחן גם חלופת 'המדינה המקבילה', שתוצג כמתכונת גיאופוליטית לארגון המרחב במציאות של שלום וסיום הסכסוך הן כפתרון העומד בפני עצמו/או כ'פתרון עזר' לחלופת 'שתי המדינות' הנתפסת עדין, ולמרות הקשיים, כפתרון הגיאופוליטי הרצוי.

למאמר ארבעה חלקים:

- מדיניות ואסטרטגיה לפיתוח לאומי מרחבי: המשגת התופעה, הדגמה מהעולם בעיקר ממערב אירופה, והצגת המדיניות המרחבית של ישראל על פי סדרי היום הלאומיים של תקופתם.
- הצגת החלופות המרחביות לפתרון הסכסוך הישראלי פלסטיני והערכת האפשרויות למימושן.
- הנחיצות 'לשנות כוון' בתהליכים ובמדיניות שהביאו את ישראל שבתחומי הקו הירוק שהפכה לימדינה עם ראש ענק ללא גוף,² ואשר בכל פתרון גיאופוליטי תהא התשתית המרחבית לקיום הישות היהודית והציונית בארץ ישראל.
- קווי היסוד למדיניות ולאסטרטגיה לתכנון ולפיתוח המרחבי של ישראל בגבולות הקו הירוק עם תיקונים למחצית המאה ה-21.

מדיניות ואסטרטגיה לפיתוח מרחב לאומי

מדיניות ואסטרטגיה לפיתוח המרחב הלאומי עוסקת בסוגיה מה ניתן לעשות לפיתוח המרחב הלאומי וכיצד, ולתרגם רעיונות הלקוחים מתכניות קודמות ולהפעיל גישות חדשות לתוכנית לאומית אחת. כדי ליישם את התכנית עליה לכלול סדרה של תכניות נושאיות מפורטות, סדרי עדיפויות ושלבי ביצוע של מהלכים שיש לנקוט ותאומים שיש לבצע. כל אלה חייבים להיות מגובים במנגנוני הפעלה, פיקוח והקצאת משאבים, ומעל לכול, במחויבות ליישום

התכנית לאורך זמן (שחורי, 2005). שחורי קובעת עוד כי בתהליך התכנון לפיתוח מרחבי יש להתמודד עם דילמות וסוגיות הנוגעות לתהליך התכנון, ליישום התכנית, לתפיסת התכנון, למדיניות הקרקעית, לפער שבין קביעת המדיניות לבין היכולת והמוכנות [הפוליטית והמנהלית] לביצועה, ולזיהוי מכלול החסמים לפיתוח.

עיצוב מדיניות מרחבית הוא משימה מורכבת המשלבת שלושה מנגנונים: פוליטי, כלכלי וחברתי (חסון, 2012 א'). על אלה ראוי להביא בחשבון במציאות של מדינה רבת קהילות' כישראל, גם גורמים תרבותיים ואתניים. מדיניות לאומית מאוזנת ואחראית מחייבת אפוא, שילוב בין המנגנונים והגורמים הנ"ל ובעיקר לפעול לשמירת האיזון המרחבי, הכלכלי, החברתי והתרבותי שבין הליבה והפריפריה, וזאת כדי שהפריפריה לא תישאר מאחור כמרחב מדולדל. מבין שלושת המנגנונים שהציג חסון, החשוב והמשפיע ביותר הוא הגורם הפוליטי שבעיצובו וניהולו יש למדינה ולמוסדותיה תפקיד מרכזי.

במציאות של המשך ותמורה (גונן, 2012) על המדיניות הלאומית ועל התכנית האסטרטגית למימושה חלה חובה להגיב ל'סדר היום הלאומי' המשתנה מזמן לזמן, כשכל סדר יום מכתיב מדיניות ואסטרטגית פיתוח מרחבי המתאימה לתקופתו (שוויצר, 1984; קיפניס, 1988; 1991). המושג 'סדר יום לאומי' הוגדר על ידי שוויצר (1984) "כפרי יצירה קולקטיבית המעוצבת על יסוד התחושות הגולמיות של האזרחים ביחס לצרכים, ומסיכום הדרישות למעשים על ידי המדינה לשם סיפוקם. סדר יום מתהווה כתהליך זיקוק התחושות והדרישות ותוך קביעת סדר עדיפויות למימושן במסגרת האמצעים המוגבלים שבידי החברה. לכל סדר יום לאומי יש תוחלת חיים משלו: הוא נוצר כמענה לתחושת צרכי החברה, הוא מתקיים ככל שיש מתאם בין הצרכים לבין המענה, והוא מתנוון כשיש צרכים דחופים יותר ומתחלף באחר..."

מדינות רבות עיצבו מדיניות ותכנון אסטרטגי לפיתוח המרחב הלאומי שלהן.³ התכנון התמקד לרוב באסטרטגיה להקצאת משאבים שנדרשו לפיתוח מרחבי, כלכלי וחברתי בר קיימא ועל פי צרכי החברה.⁴ זוהי 'מסגרת לפיתוח מרחבי' המציגה גישה אסטרטגית לפיתוח המרחב הלאומי ליעיד רצוי, לרוב באופק של 15-20 שנה. המסגרת לפיתוח מרחבי מפרטת את מכלול הנושאים שעל המדיניות והתכנית לקדם על פי 'סדר היום', ואת מכלול הפעולות שיש לנקוט כדי לממשם.⁵

תהליך התכנון המרחבי של הולנד, שתפיסותיו התכנוניות השפיעו על החשיבה התכנונית בישראל, החל בשנות ה-60. מאז הציבה הולנד מספר גרסאות של מדיניות לפיתוח מרחבי שבכל אחת מהן הוצבה מטרה לאומית שהייתה בהלימה למגמות המרחביות, החברתיות והכלכליות הרלבנטיות של התקופה, ושהוכתבו על ידי 'סדר היום' שהיה בתוקף בעת ההיא. כך לדוגמה, בתכנית הלאומית החמישית הושם דגש על החלפת הפרדיגמה התכנונית של 'עיר קומפקטית' שכוונה להחייאת הערים הגדולות (שחר, 1997; Berg, et.al, 1982), לפרדיגמה תכנונית שפניה לפיתוח מרחבי במתכונת של 'רשת ערים' (Burg, Dileman, 2004; Hall, Pain, 2006). הגרסה האחרונה של אסטרטגיית הפיתוח המרחבי של הולנד, גרסה שיצאה לדרך ב-2010, התמקדה [ברוח עידן הגלובליזציה] במטרה יליצור בהולנד מרחב לאומי רב מוקדי שהוא גם תחרותי, נגיש, ראוי למגורים ובטוח.⁶ זהו מערך הירארכי

של מוקדים המוליך ללכידות תפקודית על פני כל המרחב הטריטוריאלי של המדינה.

מדיניות הפיתוח המרחבי של ישראל

עם הקמתה, אימצה ישראל את 'מדיניות פיזור האוכלוסייה' כמדיניות לאומית לפיתוח מרחבי (ברוצקוס, 1949; 1956; קיפניס, 1974 בעיקר פרק ב'). מאז הקמת המדינה, וביתר שאת בעשור הנוכחי, מתמודדות המערכת התכנונית והפוליטית בדילמה על מה למקד את המדיניות המרחבית, האם למקדה על הליבה או על הפריפריה? התמקדות בליבה תומכת בצמיחה ובפיתוח כלכלי, חברתי ותרבותי; ההתמקדות בפריפריה מעמידה במרכז שיקולים גיאופוליטיים של גבולות ובטחון (חסון, 2012 ב').

הפתרון שהציעה מדיניות פיזור האוכלוסייה היה פיזור מאוזן ומבוקר. ציון דרך חשוב בעיצוב מדיניות הפיזור המבוקר היה תכנון פיזי לישראל (שרון, 1952), תכנית בה ניסח האדריכל אריה שרון את עקרונות הפיזור המבוקר של אוכלוסיית ישראל שזה עתה קמה, ושרוב תושביה הסתופף בעת ההיא במרכז הארץ [הליבה], בעיקר בערים הגדולות. תכנית שרון קבעה את הפריסה המרחבית ואת המיקום של הערים הקטנות והבינוניות, רובן באזורי הפריפריה של הנגב והגליל. מדיניות פיזור האוכלוסייה במתכונתה הראשונית ושיעדיה ודגשיה הכמותיים עודכנו מידי פעם בהתאם להשתנות 'סדר היום הלאומי' ו'הצלחת' הפיזור של גרסת הפיזור הקודמת, השפיעה גם על דגם פיזור מערכות אחרות ובהן התעשייה והתעסוקה (Gradus, et al. 1993), ושל מערכות הדרכים והשירותים.

בה בעת פעלו המוסדות הלאומיים, באמצעות מחלקת ההתיישבות בסוכנות היהודית ובשיתוף עם לשכת ההתיישבות במטכ"ל, בתכנית התיישבותית נמרצת שמוליכה היו יישובים כפריים בדגם של קיבוץ ומושב. הפריסה המרחבית של המערכת הכפרית, רובה בספר הטריטוריה של מדינת ישראל שזה עתה קמה, קבעה את גבולה של ישראל עם שכנותיה הידוע כ'קו הירוק' (אורן, רגב 2008). השלימו את מערך היישוב הכפרי יישובים, רובם מושבים, שהוקמו בסמוך לאתרי הכפרים הערביים שננטשו במלחמת העצמאות. ואכן, בשנותיה הראשונות של המדינה הייתה ההתיישבות הכפרית מוליכת תהליך פיזור האוכלוסייה כשהסבר לעובדה זו היה שקליטת משפחה יצרנית בכפר החקלאי הייתה זולה ומהירה בכפר בהשוואה לקליטת משפחה יצרנית בעיר חדשה (קיפניס, 1974).

סדרי היום העיקריים שהשפיעו על שינוי במדיניות פיזור האוכלוסייה הם:

1. מהקמת המדינה ועד ראשית שנות ה-60 סדר יום שעיקרו היה ביסוס הריבונות ומילואה בתוכן, וביטויו עיצוב המפה ההתיישבותית של ישראל (שוויצר, 1984). סדר יום זה יצר את ה'מהפכה הגיאוגרפית הראשונה'.
2. מהמהפך הפוליטי של 1977 ועד למחצית עשור ה-80 (במונחי עשייה), ועד לתחילת ה-90 (מבחינת המדיניות) סדר יום שעיקרו קביעת גבולותיה הסופיים של מדינת ישראל (שוויצר, 1984) ושיקום הקיים באמצעות פרויקט 'שיקום השכונות'⁷. סדר יום זה הוליד 'למהפכה הגיאוגרפית השנייה' (פיתוח ההתיישבות באזורי יהודה, שומרון, עזה

והגליל⁸). בתקופה זו מועלות על סדר היום התכנוני שלוש הצעות לפי תוח מרחבי במתכונת של 'שידרות' אורך :

- ציר השידרה המזרחית שהוצעה על ידי פרופ' אברהם וכמן (1977) המתפרסת לאורך קו השבר הסורי אפריקאי מהגולן בואך אופירה. ציר השידרה המזרחית, היה ביטוי מרחבי ליתכנית אלון שאומצה לאחר מכן על ידי מפלגת הדרך השלישית.
- ציר שידרת ההר - מרחב ההתיישבות של גוש אמונים באזורי יהודה ושומרון המתפרס על שרידי אתרי היישוב היהודי מימי בית ראשון ושני (גוש אמונים, 1978 ; אדמוני, 1992 ; פדהצור, 1996 ; שיפריס, 2013).
- 'ציר הגבעות' (קפיניס, 1978), שידרה המשתרעת לאורך הקו הירוק בין באר שבע למגידו, ומשם לאורך מורדות הגליל המערבי בואך גבול לבנון. בפרויקט זה זוהו עתודות קרקע לפיתוח עירוני במאה ה-21, ולראשונה הותווה גם מהלכו של כביש אורך המחובר לרצועת החוף בשורה של כבישי רוחב שישרת את ההתיישבות העתידית על הגבעות. מערכת דרכים זו הפכה לימים לרשת הדרכים של כביש 6 וחיבוריו לכבישים הארציים 4 ו-2⁹ בשיא גל העלייה של ראשית שנות ה-90 'גייסי' שר השיכון דאז אריאל שרון חלק מעתודות הקרקע שזוהו בפרויקט 'ציר הגבעות' לטובת 'פרויקט שבעת הכוכבים' שתוכנן על ידי דונסקי (1991).

3. מראשית עשור ה-90 הופעל סדר יום לאומי שבראש מעיוניו קליטה של מעל למיליון עולים. סדר היום גובש במסגרת ת/מ/א 31 (המועצה הארצית לתכנון ולבנייה, 1992). סדר היום הביא למהפכה הגיאוגרפית השלישית שעיקרה ריכוז מאמצי הפיתוח סביב ארבעה (בעצם שלושה)¹⁰ מרחבים מטרופוליטניים. תמ"א 31 מסמנת נקודת מפנה בתפיסה התכנונית של המרחב הלאומי, מפנה שהושג במאבק אידאולוגי קשה מול 'נאמני מדיניות פיזור האוכלוסייה' במתכונת ה'פיזור המבוקר' שהופעל במסגרת סדרי היום הראשון והשני. המפנה הביא לתפיסה תכנונית של פיזור במתכונת ה'פיזור הממוקד', פיזור הנשען על מוקדי המטרופולינים, כשמטרופוליני חיפה ובאר שבע נקבעו כמוקדי צמיחה לפיתוח הגליל והנגב. תכנית האב לישראל 2020 (מזור, סופר, 1997) ותמ"א 35 (המועצה הארצית לתכנון ולבנייה, 2005) אימצו את עקרונ ה'פיזור הממוקד' ומסמכי מדיניות לפיתוח מטרופוליני תל אביב וחיפה אמורים היו למלא מדיניות 'הפיזור הממוקד' בתוכן (משרד הפנים, משרד הבינוי והשיכון ומנהל מקרקעי ישראל, 1997 ; 1998).

4. ממחצית העשור הראשון של המאה ה-21 מתגבש סדר יום חדש (רביעי) שבמהלכו ישראל, כחברה פוסט תעשייתית מעמיקה אחיזתה בכלכלה הגלובלית, והליבה הלאומית ובראשה תל אביב ממצבת את מעמדה כ'עיר עולם' וכגלעין הקשיח של הליבה הלאומית המתפתחת בצעדי ענק למוקד השולט על הכלכלה, החברה והתרבות של ישראל (Kipnis, 2001 ; קפיניס, 2009 א' ; 2013 א' ; 2013 ב').¹¹

במהלך 'סדר היום' הרביעי חלה נסיגה משמעותית במדיניות פיזור האוכלוסייה, וישראל נוטה להתרכז יותר ויותר במרחב שבין חיפה לבאר שבע, שתייהן מתפתחות לימטרופולין קצה' של הליבה הלאומית (קיפניס, 2009 ב'; Kipnis, 2010). בתהליך זה מצטמקות הפריפריות של הנגב והגליל בבסיסן הכלכלי ובמאזן הדמוגרפי. זוהי מציאות של מדינה עם 'ראש ענק וגוף מצטמק', וזוהי המציאות בה אנו נדרשים גם לקבוע את עתידה של ישראל כמדינה יהודית, ציונית ושוויונית במסגרת הסכם שלום/סיום הסכסוך בינו לבין הפלסטינים...

חלופות התכנון בהתייחסות לפתרון הסכסוך הישראלי פלסטיני

שאלת המוצא שמתכנן העוסק בתכנון הלאומי לישראל למחצית המאה ה-21 חייב להציב היא "איזו מדינה תהא ישראל בעת ההיא?" בשיח הציבורי התקשורתי והמקצועי עולות ארבע חלופות שלכל אחת אמור להיות קו כחול משלה [הקו הכחול מסמל את גבול התכנית] שבדרך זו או אחרת חורג מהקו הכחול החופף את הקו הירוק. החלופות הן:

1. 'עסקים כרגיל' - המשך המצב הקיים שעיקרו המשך שליטה בשטח של מנגנוני המנהל האזרחי/צבאי של ישראל ושל הרשות הפלסטינית. חלופה זו היא 'מדינת כל אזרחיה' דה פקטו. בדיון שלהלן לא נפרט את מרכיביה של חלופה זו המוכרת כמציאות היומיום שלנו ושכל המאמצים הבינלאומיים מכוונים להביאה לסיים.
2. 'מדינת כל אזרחיה' הפרוסה על כל שטחי ארץ ישראל המערבית.
3. 'שתי המדינות' - ישראל ופלסטין; חלופה בה יתוחם בברור מרחב ההתפרסות של 'מדינת הלאום היהודי' שבתחום הקו הירוק עם תיקונים.
4. 'המדינה המקבילה' שתהא פרוסה על פני כל שטח ארץ ישראל מהים לירדן, ובה תתקיימנה שתי מדינות - ישראל ופלסטין השזורות זו בזו.

- חלופת 'מדינת כל אזרחיה'

חלופה שאיש לא הכריז עליה אך היא נמצאת עמוק בשיח הציבורי, היא 'מדינת כל אזרחיה' שהיא כאמור, המשך ישיר למצב הקיים - חלופת 'עסקים כרגיל'. זוהי מדינה בה יצטמק בהדרגה הרוב היהודי על כל משמעויותיו הגיאופוליטיות, ושבה, על פי בנבנישתי (2012), המערכת המרחבית תהא של עיר אחת ענקית 'ירימודין' [יריחו מודיעין] שתשתרע בין קו החוף לערבות יריחו. "מרחב ענק זה" כותב בנבנישתי "יקיף 1,000 קמ"ר שיאורגן כמחוז אורבני ובו שמונה עד עשר רשויות מוניציפליות חד אתניות ובהן רמאללה, בית לחם, מזרח ירושלים, מערב ירושלים, מעלה אדומים, בית שמש וכד'. בתוך השטח הענק הזה יהיה רובע קטן ששטחו זעיר, כשני קמ"ר, שיישא בגאווה את השם המקודש ירושלים - אל קודס".

אם תמומש חלופת מדינת כל אזרחיה ואם העניינים בתחום הקו הירוק ימשיכו במסלולם הנוכחי, יתרחב הנזק המרחבי, הכלכלי, החברתי והמוראלי, ויחד אתו תתעצם המציאות המרחבית והגיאופוליטית של 'מדינה עם ראש ענק וגוף מצטמק'. היטיב לתאר מציאות זו מירון בנבנישתי בראיון עם ארי שביט (2012) שנערך בעקבות הופעת ספרו של בנבנישתי חלום הצבר

הלבן (2012)). "שני המונומנטים הגדולים שבנינו כאן בעשור האחרון" אומר בנבנישתי "הם גדר ההפרדה [כמחסום בטחוני] וטרמינל נתב"ג". שניהם כסמלים, נועדו לאפשר לנו, לאלה שבחרו לשבת בתחומי הקו הירוק, "לחיות כאן כאילו שאנחנו לא כאן". זה תיאור חד של מדינת 'מבצר' המכונסת בליבתה והמחוברת בעוגן יחיד - 'עיר העולם' תל אביב שיחד עם נמל התעופה שלה [נתב"ג], לעולם הגלובאלי. זו מדינה המרוקנת את אזורי הפריפריה אך סוללת עבור הנותרים שם כבישים ומסילות ברוח 'כביש לכל יומם' המשכים קום כדי לנסוע למקום עבודתו בליבה הלאומית. כביש ההופך בסופי שבוע, בחופשות ובמועדים, 'ליכביש לכל נופש' המנגיש את תושבי הליבה היישר מביתם ל'ארץ' הצימרים. זו מציאות העוצמת עין מהמתרחש או אמור להתרחש מעבר לקו הירוק [או גדר ההפרדה] כאילו מרחב זה מצוי מעבר לסמבטיון.¹²

- חלופת 'שתי המדינות'

היות והמערכת הפוליטית טרם החליטה מה יהא המרחב הסופי/הקבוע של מדינת ישראל וחיינו התכנוניים מתקיימים בצל התקווה לשתי מדינות לאום - ישראל ופלסטין, תקווה שהחלה בהסכמי אוסלו, ושזכתה לרוח גבית ב'הצהרת בר אילן' מיוני 2009 שקבעה 'שתי מדינות לשני עמים'. גם אם הצהרת בר אילן לא אושרה/אושרה עדין באף לא פורום מוסמך אחד,¹³ הרי שבהעדר החלטה על הפריסה העתידית של המרחב הלאומי, המנגנונים [הפוליטי בעיקר] ומערכות התכנון הסטטוטורי חייבים לפעול כאילו חלופת שתי המדינות היא בגדר 'בררת מחדל' בחשיבה התכנונית למחצית המאה ה-21, וכי הקו הירוק, כולל תיקוני גבול צפויים, יפריד בין שתי המדינות - ישראל כמדינה יהודית ופלסטין.¹⁴

- חלופת המדינה המקבילה¹⁵

לאחרונה העלה הסופר אייל מגד בסדרת מאמרים בתקשורת הכתובה את רעיון 'המדינה המקבילה' כחלופה אפשרית נוספת לפתרון הסכסוך הישראלי פלסטיני על ארץ ישראל (מגד, 2011 ; 2012). 'המדינה המקבילה' לטענת מגד, היא מענה לשאלה מה הפלסטינים באמת רוצים? יכול להיות, כותב מגד, שהפלסטינים מעוניינים שהפתרון יהיה לא לחלק את הארץ אלא להתחלק בארץ. "התכנית הוצגה גם בבלוג של ארכיון פורום הסקופים Totter (2012) לפיו "תכנית ה'מדינה המקבילה היא פשרה בין התפיסה השלטת של שתי מדינות לשני עמים לבין מדינה דו-לאומית. אנחנו מדברים בפירוש על שתי מדינות לאום מובהקות שכל אחת מהן מממשת במסגרתה את שאיפותיה לזהות ייחודית ונפרדת".

רעיון המדינה המקבילה נולד על פי מגד (2011) במפגשים שנערכו לאורך שנים במסגרות בהן השתתפו מדענים ואנשי ציבור משוודיה, ישראלים מכל קצוות הקשת הפוליטית והחברתית והוגי דעות ואישים בולטים בחברה הפלסטינית.¹⁶ הרעיון צמח מתוך הכרה בעובדה שהיום כבר אי אפשר לחלק את הארץ לא פיזית ולא נפשית, וכי פתרון שתי המדינות הוא בלתי אפשרי. לפי ההצעה, 'המדינה המקבילה' תהא פרוסה על פני כל שטח ארץ ישראל מהים לירדן, ותתקיימנה בו שתי מדינות - ישראל ופלסטין. מדינות אלה תהיינה שזורות זו בזו, כשכל אחת מהן תוכל להכריז על ארץ ישראל מהים

לנהר 'כולה שלי'. אזרחי שתי המדינות יממשו בעצם נוכחותם/קיומם בשטח את הריבונות, כלומר הריבונות תהא על פי האזרח ולא על פי השטח. האזרח שיימצא היכן שימצא, יוכל להצביע ולהיבחר למוסדות השלטון של מדינתו - ישראל או פלסטין, ולהישפט על פי חוקיה.

צוות החשיבה שהעלה את פתרון 'המדינה המקבילה' היה מודע לעובדה שעם הפעלת הפתרון תתעוררנה אינספור בעיות ובהן שאלות משפטיות, כלכליות, ובעיקר ביטחוניות. הצוות דן עם אישים בולטים בתחומים אלה כדי להכין תשובה לבעיות. למשל, בתחום הביטחון, תחום העלול לעמוד כמכשול כבד לחלופה, הוצע כי לא יהיה מנוס מלהקצות לכל מדינה שטח ייחודי בו היא תורשה להציב כוחות ביטחון חיוניים כמענה למקרי חירום (מגד, 2012).

לימוד עקרונות פתרון 'המדינה המקבילה' מעלה אפשרות לפתרון המשלב את עיקרי חלופת 'המדינה המקבילה' במסגרת חלופת 'שתי המדינות'. בפתרון המשולב עלול/עשוי להיות מצב בו בכל אחת משתי מדינות הלאום - ישראל ופלסטין, תתקיים אוכלוסיית מיעוט לאומי שתמשיך לשבת בתחום מושבה כמיעוט לאומי הסר לחוקי המדינה הריבונית בה הוא יושב; או שחלקו או כולו נתון למרות מדינת הלאום אתה הוא מזדהה; או שהוא נשאר בתחום מושבו כמיעוט לאומי/אתני עצמאי על פי עקרונות 'המדינה המקבילה'. האוכלוסיות הן:

1. יהודים, שארית מאוכלוסיית המתנחלים שלא תתפנה מהיישובים לאחר הפינוי וסיום הסכסוך, ושימשיכו מתוך בחירה (ובהסכמת הפלסטינים) לשבת בתחומי המדינה הפלסטינית.
2. ערביי ישראל, אוכלוסיית מיעוט הממשיכה לשבת בתחום מושבה עוד מהימים שלפני הקמת מדינת ישראל ב- 1948.

בדיון על אפשרויות הפתרון המרחבי של סיום הסכסוך חשוב להבהיר כי מעמד ערביי ישראל כאזרחים שווי זכויות יובטח בכל חלופה.¹⁷ יחד עם זאת יש להביא בחשבון את הערכתו של סמוחה (2000) על יחסם של ערביי ישראל מול הרשות הפלסטינית בהווה, ועל היחס שיתקיים בינם לבין המדינה הפלסטינית העצמאית בעתיד. בהווה, כותב סמוחה, הרשות הפלסטינית נתפסת כ'מולדת חיצונית' לערביי ישראל, והיא אינה נוקטת עמדה לגבי מעמדם ואינה דורשת שינוי מדיניות לגביהם. עם כינון מדינה פלסטינית עצמאית היא תמלא תפקיד של 'מולדת חיצונית' ביחס לערביי ישראל. מדינת פלסטין תידרש לטפל בענייני ערביי ישראל, להגן עליהם כעל חלק בלתי נפרד מהעם הפלסטיני, וככזו היא עלולה/עשויה להפעיל על ישראל לחצים לביצור זכויותיהם. בנוסף, במסגרת ההסדר בין ישראל לפלסטין יהא צורך לגבש תנאים למתן אזרחות פלסטינית לערביי ישראל שיבקשו זאת, ויהא צורך להציע ולהבטיח מערך של חינוך פלסטיני וקשרי תרבות (סמוחה, 2000).

נתוני רקע לתכנון לחלופת מדינת כל אזרחיה ולחלופת 'שתי המדינות'

הנחת המוצא לדיון שבכל מקרה, הן בחלופת 'מדינת כל אזרחיה' והן בחלופת 'שתי המדינות', מדובר במתחמים רב לאומיים בהם יתגוררו זה לצד זה ערבים ויהודים. הנתונים המובאים להלן המיועדים להמחיש את הבעיה ב'סדר הגודל' שאיתם אמורים הפוליטיקה, המדיניות והתכנון להתמודד.

בשטחי יהודה ושומרון חיים היום מעל ל-350 אלף יהודים. חלקם הגדול בגושי ההתיישבות ה'אמורים' להסתפח לשטח מדינת ישראל. מבין תושבי היישובים שבטבור השטח שמניינם נאמד בכ-50-100 מאה אלף, חלקם וצאצאיהם לא ינטשו את ביתם ויישוביהם מרצון ו/או בכפייה. במחצית המאה ה-21 אפוא, יהא מניין התושבים היהודים שבאזורי יהודה ושומרון בין 700 אלף בחלופת 'מדינת כל אזרחיה', לכ-100-75 אלף במסגרת המדינה הפלסטינית אם תוקם על פי חלופת 'שתי המדינות'.

על אומדני האוכלוסייה הערבית בשטחי יהודה, שומרון ועזה ועל התחזיות לאזורים אלה אין הסכמה.¹⁸ לצורך הדיון יוצגו סדרי הגודל העולים מנתונים שבמקורות ומחיוצם לעבר מחצית המאה. ההערכה היא שבשנת 2050 יחיו ביהודה ובשומרון כ-6-7 מיליון יהודים וכ-3 מיליון ערבים [מהם כ-600 אלף ב-160% לעומת מניין האוכלוסייה באזורים אלה ב-2010].¹⁹

בעזרת חיוץ נתוני התחזית הבינונית של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2012) לשנת 2030 תמנה אוכלוסיית ישראל במחצית המאה ה-21 כ-13.6 מיליון נפש מהם כ-10 מיליון יהודים וכ-3 מיליון ערבים [מהם כ-600 אלף במזרח ירושלים]. זהו גידול של כ-74% וכ-100% ליהודים ולערבים בהתאמה.

מנתוני הפתיחה הני"ל ברור שבכל אחד מהפטרונות 'מדינת כל אזרחיה' ו'שתי המדינות' יחיו זה לצד זה יהודים וערבים. במציאות של 'מדינת כל אזרחיה' סביר להניח שכל קבוצת אוכלוסייה תשאף להבטיח את שליטתה על כל השטח תוך הפרדה, פוליטית, מנהלית ומוסדית מהקבוצה האחרת. על פניו נראה כי שאיפה זו תתאפשר אולי, במסגרת חלופת 'המדינה המקבילה'.

ההנחה שבפטרון 'שתי המדינות' תהא לכל ישות לאומית טריטוריה נקייה מאוכלוסייה אחרת אינה אפשרית גם כן. בתחומי ישראל יתגוררו במחצית המאה ה-21 כשלושה מיליון ערבים הרואים בשטח ישראל את מולדתם. בתחומי יהודה ושומרון יחיו כ-100-75 אלף יהודים הרואים בארץ ישראל כולה 'ארץ מובטחת'. במציאות זו ספק אם שארית המתישבים היהודים שלא יתפנו יסכימו להיות במעמד של 'זרים' במולדתם ההיסטורית. אם כבר נגזר עליהם להיות כמיעוט בשטח, עדיף שיוכלו לשלוט על גורלם ועל ניווטו. כך גם ערביי פלסטין שיוזכו במדינה משלהם, ישאפו לשלוט על המרחב הגיאוגרפי המלא של מדינתם יעדיפו מודל שבו ישלטו באופן מלא ועצמאי על כל המרחב הלאומי שלהם. מבין החלופות שיאפשרו לינותריס' בשטחי יהודה ושומרון, יהודים ופלסטינים לשלוט על גורלם על פי ציפיותיהם ולהקים את מוסדותיהם, נותרה כפתרון אפשרי חלופת ה'המדינה המקבילה'.

למרות שרעיון 'המדינה המקבילה' טרם גובש על כל היבטיו הוא נראה, לכאורה, כ'סיסדורי' שיאפשר להעניק לכל קבוצה לאומית יהודית ופלסטינית, פתרון שיאפשר לכל אחת מהן לממש את מאווייה. יחד עם זאת אין ספק שפתרון 'המדינה המקבילה' גם אם הוא בגדר 'בררת מחדל', מותר אינספור בעיות ובהן שאלות משפטיות, כלכליות, ביטחוניות, סביבתיות ואחרות שיידונו בהמשך. הנושא הראשון כבר הועלה על ידי מגד (2012), לפיו הוגי רעיון המדינה המקבילה הציעו להקצות לכל מדינה שטח ייחודי בו היא תורשה להציב כוחות ביטחון חיוניים כמענה למקרי חירום.²⁰

הערכת החלופות

במציאות הפוליטית והגאופוליטית העכשווית פתרון 'המשך המצב הקיים' אינו מקובל בעולם וגם בלתי אפשרי, ופתרון 'מדינת כל אזרחיה' שהוא מיסוד 'המצב הקיים', הוא בלתי רצוי בקרב אלה השואפים לשמר את קיום הישות הציונית-יהודית בארץ ישראל. פתרון 'שתי המדינות' כ'מדינות לאום' אפוא, הוא החלופה היחידה שתאפשר קיום לאומי ציוני במדינה דמוקרטית שוויונית שאינה מוגדרת כ'דמוקרטיה של שליטה'.²¹

היות וכנראה שפתרון 'שתי מדינות' נקיות ממיעוטים אינו בגדר האפשר, איך יראה פתרון 'שתי המדינות'? למרות שאלה זו, אין מצב שהמאמץ להשגת הסדר יפסק, וחשוב וגם חיוני שישראל והפלסטינים ימשיכו לעסוק בחתירה לשלום ולהשגת פתרון לסיום הסכסוך ולמצב בו שני העמים יחיו, כל לאום במדינתו, בשכנות טובה ומפריה.

כרקע להערכת פתרון 'המדינה המקבילה' יש לציין כי במציאות השוררת באזורי יהודה ושומרון כנראה שפתרון 'המדינה המקבילה' מוטמע כבר עמוק בשטח. הסיבה העיקרית לכך היא שמדינה פלסטינית כבר 'קיימת' (לביא, 2011).²² על פי לביא, ישות המדינה הפלסטינית מופיע כבר בתכנית ראש הממשלה סלים פיאה הידועה כתכנית ה-13 של ממשלת הרשות לשנים 2009 - 2011. תכנית פיאה חותרת לבניית המדינה הפלסטינית מ'למטה' על ידי חיזוק יסודותיה הכלכליים, החברתיים והביטחוניים של הרשות הפלסטינית. הנחת העבודה של הרשות הייתה שעד 2011 תהא המדינה הפלסטינית עובדה קיימת, ומוכנה לקבל אחריות על השטח ועל האוכלוסייה שבאזורי A ו-B שבגדה.²³ לביא קובע עוד כי תכנית פיאה היא ניסיון פלסטיני ראשון לבנות מדינה מבלי להשקיע מאמץ להגיע להסכם מדיני. במודל 'המדינה' שבנה פיאה ושאו מאזן [מחמוד עבאס] הביא ל'אישורה' בעצרת הכללית של האו"ם, מוטמע כנראה, הלכה למעשה פתרון 'המדינה המקבילה'.

אם כך, במה נכון שיעסוק ב'סביבה סוערת' זו מתכנן מדיניות הפיתוח המרחבי של ישראל למחצית המאה? בין גורמי אי הוודאות בולטים הנושאים הבאים:

1. מה משמעות 'העובדה' שכבר קיימת 'מדינה פלסטינית' או לפחות יש כבר לכך תשתית דה פקטו באזורי יהודה ושומרון [בעזה קיימת מדינת חמאס]?
2. היות ולא סביר שכל אלפי המתישבים היהודים באזורי יהודה ושומרון ינטשו ביתם ויחזרו מרצון לישראל, והיות ופינוי בכפייה של סרבני הפינוי לא נראה אפשרי, מה אמור להיות גורל הנותרים בתחום המדינה הפלסטינית? החלופות שתעמודנה לפני הנותרים הן: להישאר ולהתגורר ביישוביהם כמיעוט במעמד תושב/אזרח של המדינה הפלסטינית; להישאר כמיעוט במעמד של תושב הישולט/מחזיק בתחום מושבם [השארית של שטח C] המחובר במעמד של אזרח למוסדותיה של מדינת ישראל; להישאר ולהתגורר ביישובים במסגרת רעיון 'המדינה המקבילה' שתופעל במקרה זה על שטח המדינה הפלסטינית.
3. עם השאלות הנ"ל איך נכון לנווט את המשך מפעל ההתיישבות באזורי יהודה ושומרון והאם בכלל נכון להמשיך ולהשקיע בו?

4. מה יהא גורל ערביי ישראל שחלקם יתחבט בוודאי בדילמות דומות וכיצד להתייחס לכך?

באין קצה חוט לשרטוט קווי השלד האפשריים של העתיד ובהעדר החלטה על הפתרון המרחבי של סיום הסכסוך, חלה עלינו החובה הקיומית להתוות קודם לכל את מדינות הפריסה המרחבית של ישראל במחצית המאה ה-21, ולהעמיד על סדר היום את הצורך לחזור ולהשקיע 'בחלקת אלוהים הקטנה' - ישראל שבתחומי הקו הירוק. עלינו להאמין כי בכל פתרון עתידי תהא 'חלקת האלוהים' הגלעין הקשיח של 'מדינת הלאום היהודי', מדינה דמוקרטית החותרת תוך נאמנות לעקרונות מגילת העצמאות.²⁴ יחד עם זאת, בעוד אנו עסוקים בביסוס הקיים - הגלעין המרחבי של מדינת הלאום היהודי, חובה עלינו גם להעלות על סדר היום גם את כל שמתרחש ממזרח לנו. לכל פתרון שיקבע, וגם אם לא יוחלט עליו בימינו, תהא השלכה על אשר יקרה בתחומי הקו הירוק [או ממערב לגדר ההפרדה].²⁵

פתרון 'המדינה המקבילה' מכיל כאמור, אינספור בעיות ובהן שאלות משפטיות, כלכליות, ביטחוניות, סביבתיות ואחרות. ארבעה נושאים נראים כחיוניים: בטחון, זכות השיבה, מים ואיכות הסביבה. הנושא הראשון כבר הועלה על ידי מגד (2012), לפיו הוגי רעיון המדינה המקבילה הציעו להקצות לכל מדינה שטח ייחודי בו היא תורשה להציב כוחות ביטחון חיוניים כמענה למקרי חירום.²⁶ לא פחות בעייתי הוא נושא 'זכות השיבה' לפלסטינים. בפתרון שתי המדינות יהא צורך לקבוע כי זכות זו תינתן לפלסטינים רק/בעיקר במסגרת המדינה הפלסטינית, כמו שזכות השיבה ליהודים תהא רק לתחומי מדינת ישראל. נושא איכות הסביבה, בעיקר מניעת זיהום, מחייב טיפול יסודי במערכות הביוב ביישובי יהודה ושומרון, יישובים יהודיים וערביים כאחד. הפתרון חייב להביא למניעת הזרמת שופכין במורד הנחלים לתחומי ישראל. לבסוף, הנושא החשוב ביותר, וגם הרגיש ביותר בהיבט הפוליטי הוא חלוקת משאבי המים ממקורות טבעיים (האקוויפר) ו/או לאספקתם לגדה דרך מערכות ההתפלה. בשני אלה מוצפנים שיקולים פוליטיים של עצמאות ותלות.²⁷

ממדיניות 'הפיזור הממוקד' למציאות של 'ראש ענק ללא גוף'

משום חשיבות הנושא לעתיד ישראל, חשוב להציג ולבחון את התוצאות המרחביות, הכלכליות והחברתיות מהתנהלות מהלכי הפיתוח המרחבי העומדים לאחורונה בסתירה מובהקת למתווים הסטטוטוריים של התכניות הלאומיות ואזוריות. במהלך 'סדר היום' הרביעי חלה כאמור נסיגה חמורה בביצוע מדיניות פיזור האוכלוסייה, וישראל נוטה להתרכז במרחב שבין חיפה לבאר שבע כששתיהן מתפתחות בהדרגה לימטרופולין קצה' של הליבה הלאומית (קיפניס, 2009 ב'; Kipnis, 2010). זהו תהליך בו מופקרות הפריפריות של הנגב והגליל לגורלן כגוף מצטמק' תוך ירידה במאזן הדמוגרפי לרעת האוכלוסייה היהודית.

כבר בסמוך למועד האישור של תמ"א 35 על ידי הממשלה [2005], נתגלו 'פרצות' ביישומה, כשהליבה הלאומית - מחוזות המרכז ותל אביב [האחרון הוא הגלעין הקשיח של הליבה הלאומית ושניהם יחד הם 'הראש הענק של מדינה ללא גוף'], מעצימה את מעמדה במערך הלאומי. להעצמה פנים

רבות שיידונו בהמשך, אך הסמן הימני שלה הוא מאזן האוכלוסייה (לוח 1), המצביעה על גידול במחוזות תל אביב, המרכז וירושלים, ועל גידול שלילי ביתר האזורים, ובעיקר באזורי הפריפריה של הנגב והגליל. ההסבר שניתן על ידי מוסדות התכנון לכשל המדיניות שהותוותה על ידי תמ"א 35 היה שתמ"א 35 [וגם כל התכניות שקדמו לה], "הייתה ניסיון לא מוצלח לפזר את האוכלוסייה" (בוסו, 2013 ב').

על המענה לכשל/פרצות ביישומה של תמ"א 35 מדווח להב (2013)²⁸ כי בתגובה לתהליך הגידול המואץ במרכז החליטה הממשלה [החלטה 3973 מיום 24.8.2008] לשנות כוון ולהפעיל צעדים ליישום יעדי האוכלוסייה בתכנית תמ"א 35.²⁹ ההחלטה חייבה את משרדי הממשלה העוסקים בפיתוח [הפנים, מסחר ותעשייה והשיכון] ואת ממ"י לא להפשיר שטחים ליעוד מגורים ותעסוקה במחוז המרכז בשנים 2009-2012. ההחלטה להתמקד בפריפריה יושמה ב-2009 והביאה להקפאה מלאה של הפשרת קרקעות לבנייה במרכז, להסטה של תקציבים לפיתוח תשתיות לדרום ולצפון, ולאישור בניית יותר דירות בפריפריה.³⁰ ההקפאה הייתה בתוקף כשנה וחצי³¹ וחדלה להתקיים כשהתברר כי גרמה למחסור ביחידות דיור במרכז ולנסיקה לשמים של מחירי הדירות (להב, 2013).

לוח 1: עמידה בתחזיות האוכלוסייה 2005 [תמ"א 35] ל-2010.

המחוז	האוכלוסייה בעת אישור תמ"א 35	תחזית האוכלוסייה ל-2020	יעד האוכלוסייה ל-2020	ההפרש תחזית יעד ב-2020
תל אביב	1,217	1,359	1,332	27+
המרכז	1,731	2,309	1,883	426+
הליבה [מחוזות תל אביב ומרכז]	2,948	3,668	3,215	453+
ירושלים	889	1,144	1,071	73+
חיפה	871	956	1,109	153-
הצפון	1,222	1,480	1,730	250-
הדרום	1,038	1,295	1,492	197-
באזורי פריפריה: הנגב והגליל	2,260	2,775	3,222	447-
בתחומי מדינת ישראל	6,968	8,543	8,617	74+

מקור: עובד על ידי המחבר מגרפים אצל בוסו (2013א')

מאז ביטול החלטה 3973 יוזמת הממשלה באמצעות מוסדות התכנון מהלכים, או לפחות משמיעה 'רעשים', על קידום מהלכים להרחבת שטחי השיפוט של רשויות מקומיות אטרקטיביות באזור המרכז. הרחבת השטחים אמורה לתפוס שטחים ירוקים וחקלאיים כדי לאפשר הקמת עשרות אלפי יחידות

דיור עבור שוק הדיור הגואה במרכז (רינת, 2012; בוסו, 2013 א'; ב'; ג'). כך, וכמענה לביקוש הגואה בליבה, החליטה הממשלה במרץ 2012 לבנות 50,000 דירות במחוז המרכז ו-35,000 במחוז תל אביב (בוסו, 2013 ב'), רובן כאמור, על ידי הרחבת יישובים על חשבון שטחים חקלאיים וירוקים (רינת, 2012) וכשמניין תוספת יחידות הדיור למחוז המרכז מכל תכניות הבינוי לשנת 2040 יעמוד על מעל ל-500 אלף (בוסו, 2013 ב') (לוח 2).

לוח 2: יחידות הדיור המתוכננות למחוז המרכז עד ל-2040 בתכניות הבינוי השונות

התכנית	תוספת יחידות המגורים		
	עד 2020	עד 2030	עד 2040
תוספת על פי תמ"מ 21/3	95	115	47
תוספת על פי תמ"מ א 38	50	50	80
תוספת במסגרת ההתחדשות העירונית	15	30	45
סה"כ תוספות	160	195	172

מקור: בוסו, (2013).

בדילמה על מה למקד את המדיניות המרחבית של ישראל, על הליבה או על הפריפריה כותב חסון (2012 ב') כי ההווייה בשטח מצעידה את ישראל להתמקדות בליבה וזאת בניגוד למציאות הגיאופוליטית והביטחונית המחייבת, עדין, את טיפוח הפריפריה משיקולים גיאופוליטיים של גבולות, בטחון ודמוגרפיה.

לכישלון יישומו של הפיזור הממוקד שהותווה בתכניות הארציות, המחוזיות והמטרופוליטניות היו תוצאות חמורות. לוח 3 מראה את התמורות בפיזור האוכלוסייה היהודית על פי אזורים גיאוגרפיים (המוגדרים במונחי גלעין/ליבה 'שוליים') בשנים נבחרות, ואת מקדמי הגידול של האוכלוסייה בתקופות שונות מאז ראשית שנות ה-70, עשור המסמן את ראשית 'סדר היום' שהביא ל'מהפכה הגיאוגרפית השנייה' שפניה היו אל אזורי יהודה, שומרון ועזה.³² בעיקר חשובים לענייננו מקדמי גידול האוכלוסייה שבין 1983 [ביסוס הפיתוח הראשוני של ההתיישבות באזורי יהודה, שומרון ועזה וההכרה בלגיטימיות שלהם] לשנת 2011. שלושה מקדמי גידול בולטים במיוחד: מקדם הגידול באוכלוסיית יהודה ושומרון [אזור עזה לא היה קיים ב-2011] העומד על 16.313 [גידול פי 16 במשקל האוכלוסייה מאז 1983]. מקדמי הגידול באזורי ה'פסימום'³³ של חדרה ואשקלון המציגים את תהליך הרחבת התפרסותו המרחבית של מטרופולין תל אביב עומדים על 1.512 ו-1.603 שמשמעותם גידול פי 1.5 ופי 1.6 במשקל היחסי של האוכלוסייה באזורי חדרה ואשקלון בין 1983-2011 בהתאמה. משמעות היעלמות אזורי ה'פסימום' והכלתם בתחומי מטרופולין תל אביב היא שיש להחליף את הביטוי השגור "בין חדרה לגדרה" לביטוי עדכני "בין זיכרון [יעקב] לאשקלון". כל יתר האזורים הגיאוגרפיים שבלוח 3 מראים ירידה בגודל האוכלוסייה למעט אזור הפריפריה הצפונית, הקרובה [נפות עכו ויזרעאל] שזכו להקמתם של אזורי התיישבות קהילתית,

לוח 3: תמורות בפזיזור האוכלוסייה היהודית על פני אזורים בשנים נבחרות

מקדמי גידול האוכלוסייה (2)				האחוזים					האזור הגיאוגרפי (1)	
1983-2011	1995-2011	1983-1995	1972-1983	2011	1995	1983	1972			
0.819	0.873	0.806	0.992	3.1	3.2	3.4	3.4	הפריפריה הצפונית החרוקה		
1.073	0.761	1.357	1.202	6.6	7.0	6.4	6.1	הפריפריה הצפונית הקרובה		
0.250	0.059	0.486	0.518	7.5	9.7	11.1	12.3	גלעין מטרופולין חיפה		
1.512	1.408	1.443	0.733	3.4	3.1	2.7	2.9	נפת חדרה - מיפסימוס, לשולי מטרופולין תל אביב		
0.841	0.971	0.760	0.899.	48.7	49.1	52.4	53.4	אזור חדרה - תל אביב - הגלעין הקשוח של הלכה		
0.298	0.298	0.357	0.401	[20.5]	[24.6]	[29.5]	[33.5]	מחוז תל אביב - הגלעין הקשוח של הלכה		
1.147	1.098	1.151	1.328	11.0	10.8	10.3	9.7	מחוז ירושלים		
1.603	1.258	1.717	1.328	7.6	7.2	6.0	5.7	נפת אשקלון - מיפסימוס, לשולי מטרופולין ת"א		
0.924	0.719	1.134	1.413	6.7	7.1	6.9	6.4	הפריפריה הדרומית החרוקה		
16.313	4.569	13.166	59.619	5.4	2.9	0.7	0.1	אזור יהודה ושומרון (4)		
1.000	1.000	1.000	1.000	100.0	100.0	100.0	100.0	כל הארץ באחוזים		
...	5,907.5	4,522.3	3,349.8	2,686.1	כל הארץ באלפים		

מקור: חושב על ידי המחבר מנתוני חשנתון הסטטיסטי לישראל 2012.

מקרא: פריפריה צפונית רחוקה: נפת עפתי, נגור, פריפריה צפונית קרובה: נפת זרעאל ועכו; גלעין מטרופולין חיפה: נפת חיפה; הפריפריה הדרומית החרוקה: נפת באר שבע; 'פסימוס', - אזור בין מטרופוליני. חדרה בין חיפה לתל אביב; באר אשקלון בין באר שבע לתל אביב. מקדמי גידול האוכלוסייה = אחוז הגידול באזור / אחוז הגידול בכל הארץ. מחוז תל אביב כולל גם בנתוני אזור חליבה. מחוז יהודה ושומרון האוכלוסייה היחידית באזור יהודה ושומרון האוכלוסייה היחידית

לוח 4: מקדמי הריכוז של התעסוקה בענפי המעשי - מועסקים גרים 2011

מקדמי הריכוז בענפי המעשי בשנת 2011										האזור הגיאוגרפי (ג)
שירותים למשק תמ"ת	בריאות ורווחה	חינוך	מניהל ציבורי	שירותים עסקיים	בנקאות, ביטוח וכספים	מסחר	תעשייה	שירותי אירוח	חקלאות	
0.000	0.903	1.054	1.510	0.403	0.300	0.874	1.314	1.809	4.357	הפריפריה הצפונית הרחוקה
0.444	0.971	1.031	1.102	0.583	0.400	0.896	1.529	0.851	1.857	הפריפריה הצפונית הקרובה
1.000	1.184	0.961	0.837	1.021	0.600	1.030	1.221	0.894	0.286	גלעין מטרופולין חיפה
1.333	1.068	0.899	0.531	0.778	0.475	1.037	1.079	0.894	1.786	נפת חדרה - מיפסימוס, לשולי מטרופולין ת"א
1.222	0.961	0.837	0.837	1.278	1.600	1.089	0.829	0.936	0.500	הלכה חדרה - מחוזות מרכז ותל אביב
1.556	0.883	0.822	0.735	1.465	1.850	1.044	0.657	1.085	0.214	מחוז תל אביב - הגלעין הקשיח של הלכה
0.833	1.214	1.481	1.755	0.826	0.550	0.844	0.536	1.191	0.643	מחוז ירושלים
0.778	0.981	0.876	0.857	0.688	0.425	0.985	1.529	0.681	1.500	נפת אשקלון - מיפסימוס, לשולי מטרופולין ת"א
0.444	0.990	1.054	1.102	0.750	0.275	0.941	1.157	1.915	2.286	הפריפריה הדרומית הרחוקה
0.000	0.767	2.124	1.551	0.972	0.775	0.733	0.600	0.809	1.071	אזור יהודה ושומרון (4)
1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	כל הארץ באחוזים

מקור: חישוב על ידי המחבר מתוני השנתון הסטטיסטי לישראל 2012.
 פריפריה צפונית רחוקה: נפת צפת, כנרת וגולן; פריפריה צפונית קרובה: נפת יזראל ועכו; גלעין מטרופולין חיפה: נפת חיפה; הפריפריה הדרומית הרחוקה: נפת באר שבע, יפסימוס; - אזור בין מטרופוליני. חדרה בין חיפה לתל אביב; באר אשקלון בין באר שבע לתל אביב.
 מקדמי הריכוז בענפי המעשי = אחוז העוסקים בענף באזור הגיאוגרפי / אחוז העוסקים באותו ענף בישראל.
 מחוז תל אביב כלול גם בתוני אזור הלכה.
 באזור יהודה ושומרון האוכלוסייה החדודה

ואזור ירושלים שהתנסה בהגברת הבנייה. שני האזורים האחרונים הראו יציבות במקדם גידול האוכלוסייה.

להתכנסות באזור הליבה היו גם השלכות כלכליות על האזורים הגיאוגרפיים השונים כפי שעולה מלוח 4 המראה את מקדמי הריכוז של התעסוקה בענפי המשק בשנת 2011. הלוח מראה כי אזורי הפריפריה, כולל אזור ה'פסימום' מצטיינים עדין בפעילות חקלאית, וכי יחד עם גלעין מטרופולין חיפה [נפת חיפה] הם אזורי תעשייה. המאפיין הבולט של אזורי הפריפריה הרחוקים בדרום ובצפון הוא מקדם הריכוז הגבוהה בענף האירוח [ארץ הצימרים], כשבתל אביב ובירושלים יש נוכחות של ענף האירוח במתכונת של תיירות אורבנית, חלקה תיירות עסקית.

הצורך במדיניות לפיתוח העתידי של ישראל בגבולותיה [הקו הירוק + תיקונים] עולה במאמריהם של חסון (2008), אסיף (2008), גונן (2008) ושחורי (2005). חסון קובע כי 'דרושה מדיניות של המשכיות ושינוי היות ומימוש הריבונות של ישראל כמדינה יהודית דמוקרטית והבטחת ביטחונה מותנה בפיזור האוכלוסייה תוך מתן עדיפות לנגב, לגליל ולאזור ירושלים. כל זאת תוך הבטחת צמיחה כלכלית, הוגנות חברתית, שמירה על שטחים פתוחים, יצירת מוצרים ושירותים ציבוריים לרווחת האוכלוסייה, שימור ופיתוח ערכי מורשת וערכים תיירותיים. אסיף מציג את תמ"א 35 כדוגמה למדיניות מרחבית משולבת לפיתוח וצמיחה בדגם 'הפיזור הממוקד'. הוא טוען כי תכנית האמורה לספק פתרונות מרחביים הדרושים לישראל חייבת לעשות יותר לטובת אזורי הפריפריה ולשים דגש רב יותר בפיתוח האזורים המטרופוליניים. גונן מציב מטרה - "צמצום התלות של העתיד בקטר אחד - תל אביב". שחורי, השואלת האם הגיע "עידן הנגב? מצטטת את פרס:³⁴ "מדינת ישראל 'נמצאת מול חלון הזדמנויות לשינוי חזונה - ממדינה המשקיעה בהתחליות למדינה המשקיעה בגליל ובנגב". בהמשך לדברים אלה קובעת שחורי כי לפיתוח הנגב והגליל נדרשת פרדיגמה תכנונית המבוססת על חזון ומדיניות לאומית הרואה באזורים אלה [הנגב והגליל] משאב - נכס ולא נטל, גם אם התועלת תראה רק באופק הרחוק יותר. חסון (2012 א'; ב') מציב את האחריות להשגת יעדי השינוי על המערכת הפוליטית ועל המנגנונים הכפופים לה.

מדיניות ואסטרטגיה לפיתוח המרחב הלאומי

ברוח הדברים של חסון, אסיף, גונן ושחורי אנו נדרשים להציע 'סדר יום' חדש, סדר יום שילווה באסטרטגיה שתביא לפיתוח מערך יישובי רשתי הנשען על המטרופוליניים חיפה ובאר שבע כמוקדי צמיחה. ככאלה מטרופוליני חיפה ובאר שבע ימלאו תפקיד כפול: הם יהוו 'עוגני משנה' [לעיר העולם תל אביב] לחיבורה של ישראל למשק הגלובאלי (Kipnis, 2010), וככאלה הם יתפקדו גם כמוקד לשירות ב'תפקודי עילית' למרחבי הגליל והנגב הסמוכים על שולחנם. לשם כך, יש ליזום, להכין, לאמץ ולהפעיל מדיניות פיתוח לאומית המעודדת יצירת 'מוקדי צמיחה', מוקדים שבבוא הזמן יהוו גם מוקד מוצא לפריסה מרחבית של תפקודים כלכליים וחברתיים ראויים לאזור. מדיניות לאומית כזו תהא אשרור למהלך שינוי דוקטרינת התכנון מ'פיזור מבוקר' ל'פיזור ממוקד' שאומץ בתמ"א 31 (המועצה הארצית לתכנון ולבניה, 1992; Shachar, 1996), כשדוקטרינת ה'פיזור הממוקד' הוצבה בעת ההיא כמענה

תכנוני לקליטת גל העלייה מבריה"מ ומחבר העמים שפקד את ישראל מסוף עשור ה-80, וכדי לקדם את התמורות הכלכליות והחברתיות שהתחוללו בישראל עם כניסתה בסוף ה-80, לעידן הפוסט תעשייתי ולחיבורה למשק הגלובאלי.³⁵

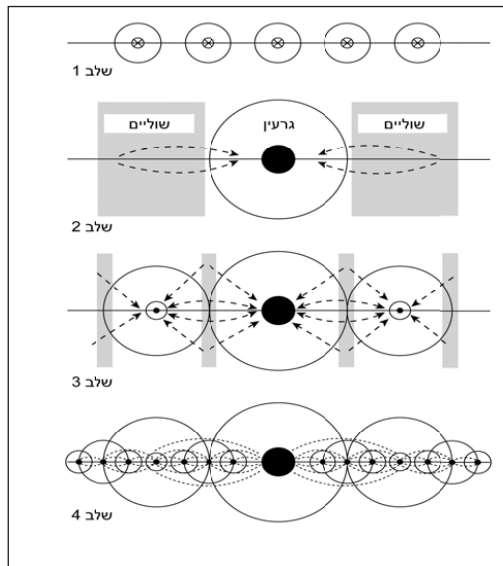
בצורך לזיזום, להפעיל וליישם מדיניות לאומית שתוביל לפיתוח 'רשת ערים' תוך הסתלקות ממדיניות העיר הקומפקטית³⁶ ישראל אינה לבדה. צורך כזה עלה במדינות אירופה המערבית³⁷ על ידי חוקרים ומתכננים במחצית השנייה של עשור ה-90, ובהם Dieleman וחובריו (1999) שטענו כי מודל ה'עיר הקומפקטית' בלתי ישים, ספק אם 'יתרונותיו' יתממשו, וכי הוא מהווה מרשם לבזבוז שטחי ציבור ומשאבים. הצטרפו לטענה שמודל ה'עיר הקומפקטית' אינו מתאים למציאות ואינו ישים Hajer ו-Zonneveld (2000) ו-Bontje (2001; 2003) שהציעו כפתרון מדיניות חלופית: 'רשת הערים', דגם יישובי שהחל להתפתח במערב אירופה כמערכת ערים רב מוקדיות. Bontje טען עוד כי יש לגבות את תהליך התפתחות הרשת הרב מוקדית באסטרטגיה תכנונית שתוכל להתמודד עם תהליך ההתפשטות העירונית הלא מבוקרת. מערך יישובי בדגם 'רשת ערים' הוצג לראשונה במסמך המדיניות הלאומית החמישית של הולנד ששימש בסיס לאסטרטגית רשת ערים מהטעמים הבאים (Burg and Dieleman, 2004): החברה האנושית נוטה לפתח מערכת יחסים 'רשתית'; התחרות [הכלכלית] במרחב הגלובלי מתנהלת דרך מרקמים עירוניים גדולים [מטרופולינים] ולא במרקמים עירוניים קטנים שהם לוויינים לערים הגדולות.

השאלות המתבקשות הן כיצד ניתן להביא למהפך בארגון המערכת העירונית בישראל ברוח המדיניות המוצעת, מה תהא דמות המערכת העירונית של ישראל, ובעיקר מה צפוי לחיפה ולבאר שבע, וכמובן גם לתל אביב אם תאומץ בישראל מדיניות פיתוח מרחבי בדגם של 'רשת ערים'?

ה'מנופים' להנעת אסטרטגית 'מוקדי הצמיחה' מעוגנים במושגים 'קיטוב', 'פריסה' ו'רוויחה'. ה'קיטוב' הוא תהליך של 'מרכז' משאבים, תפקודים ועושר במוקד/בליבה תוך דילול הפריפריה. ה'פריסה' הוא תהליך 'פעפוע' של תפקודים ואוכלוסייה מהמוקד לפריפריה (Hirshman, 1958; Myrdal, 1957). התהליך במלואו מתואר במודל 'גלעין שוליים' (Friedmann, 1966)³⁸ ששלביו השני, השלישי והרביעי מתחברים לענייננו, כלומר - לתהליך המוליך ליצירת מערכת 'מאחזים' מטרופולינים אמורים להוות 'עוגן' משני/אזורי לחיבורה של ישראל לכלכלה הגלובאלית. 'מוקדי הצמיחה' (המאחזים) אמורים לתפקד בבשלותם כ'מוקד מוצא' לפריסת תפקודים ומשאבים למערכת האזורית הנסמכת עליהם (איור 1). בשלב השני מתפתחת הליבה הלאומית כגלעין השולט במרחב הלאומי כשהוא מציג תהליכי 'קיטוב' נמרצים הגורמים לדילול הפריפריה; בשלב השלישי מתחיל המערך היישובי הלאומי להתפרק למערך רב מוקדי, כשתהליך ה'פריסה' (פעפוע) יוצר מוקדי משנה המתפקדים כ'עוגנים' מטרופולינים, המתפקדים כ'מוקדי צמיחה' ראשיים [חיפה ובאר שבע במציאות הישראלית]; השלב הרביעי מתאר את תהליך הפריסה המיוחל מ'העוגן' המוגדר כ'מוקד צמיחה' מטרופוליני לעבר מוקדים עירוניים שבאזור ההשפעה שלו [הגליל והנגב במציאות הישראלית]. המהלך העיתי של עקומות הקיטוב, הפריסה וה'השבחה' התפקודית מראה כי ככל שהפריסה מתחזקת והקיטוב מתכווץ מתעצמת ההשבחה. הסבר

לתהליך טמון במושג ה'רנטה הכלכלית' שהיא 'סך כל התשלומים ליגורמי הייצור הנדרשים על מנת להכניס יחידת תפקודית לפעילות' (Clark, 2003;³⁹ Small, Witherick, 1986). גורמי ייצור עיקריים הם קרקע, עבודה והון³⁹ השונים זה מזה בתכונותיהם, בעיקר בניידותם, אך מתקיימת ביניהם מערכת קשרים אמיצה (Land and Freedom, 2008)⁴⁰

גורמי הייצור מוגבלים בכמותם ושונים בניידותם במרחב, כשגורם הייצור קרקע קשיח בניידותו ואילו הון הוא הנייד ביותר. ניידותו של גורם הייצור עבודה מותנה במוכנות העובד ליומם ו/או להגר. טווח היוממות הנמדד במונחי זמן, מותנה גם בגורמים נוספים ובהם משלח היד, הגיל, המצב המשפחתי של העובד (קיפניס, 2013; Kipnis, Mansfeld, 1986; 2013) ובזמינות אמצעי התחבורה העומדים לרשותו. במקרה שהיומם הוא גם בעל משפחה, משך זמן היוממות נקבע תוך התחשבות בדגם ההתנהגות המרחבית (עבודה, לימודים וקשרים חברתיים) של היומם ושל שאר בני המשפחה (כץ וקיפניס, 2009).

איור 1: התפתחות מערכת ערים לפי מודל 'גלעון שוליים' המתאר תהליכי קיטוב ופריסה. מקור: Friedman, 1966.

אירוע מכריע בתהליך הקיטוב - פריסה הוא השלב בו אחד או יותר מגורמי הייצור מגיע ל'רוויה' כלומר, לנקודה בה כלו היתרות הזמינות של אותו גורם ייצור לשימוש במקום הימצאותו ברמת המחירים הקיימת. 'רוויה' בגורמי הייצור גוררת בעקבותיה ליפעוץ של התפקודים שאינם יכולים לשלם תמורת גורם הייצור [הון ו/או עבודה] שעלותו גדלה. את מקומם תופסים תפקודים הממוקמים בסדר הירארכי גבוה יותר המסוגלים, בגין הכנסה גבוהה יותר, לשלם תמורת ה'רנטה הכלכלית' החדשה. התוצאה היא 'השבחה' הדרגתית

של מערך התפקודים במקום. מי מבין התפקודים שאינו יכול לעמוד בתנאי הרנטה החדשים יעשה אחד מאלה: יחדל להתקיים או יגור (יפגע) למיקום חדש, לרוב אל מחוץ למרחב בו גורם הייצור הנדרש הגיע לרוויה. מקום שקיימים בו גורמי יצור חופשיים והנערך מבעוד זמן לקליטת התפקודים המפפעעים הוא המקום שיש לו יתרון יחסי לקליטת התפקוד הימפעפי. אסטרטגיית 'רשת ערים' אפוא, היא המתכונת לאיתור מוקדם ולהכוונה מסודרת של 'פעפוע' התפקודים לעבר המוקדים המועדפים לקליטתם. מרשם ההצלחה הוא ביכולת לנווט את תהליך ה'פעפוע' כמהלך מתגלגל על פי מודל 'גלעין שוליים' של Friedmann (1966).

היות וטווח הפריסה המרחבית של גורמי ייצור עבודה והון שהגיעו לרוויה מוגבל ונקבע לפי טווחי הינטייה ליומם' ו/או 'המוכנות להשקיע', נוטים התפקודים המפפעעים, בהעדר מדיניות להכוונתם, להתמקם באתר סמוך למקום בו הם פועלים בהווה. כך הם יוצרים 'השבחה תפקודית' הגולשת מהגלעין לפרבריו הקרובים. כיצד אפוא, אמורה האסטרטגיה התכנונית המכוונת להיווצרות 'רשת ערים' במתכונת השלבים השלישי והרביעי במודל גלעין שוליים' להביא מזור לפריפריאליות של חיפה ובאר שבע כדי שתתפתחנה 'יעוגן מטרופוליני' הנהנה מפריסה ופעפוע של תפקודים איכותיים מהליבה הלאומית ובעיקר מתל אביב רבתי? התשובה פשוטה: מדיניות הפיתוח של המרחב הלאומי הנשען על 'מערכת ערים רשתית' שבמוקדה הליבה ולצידה עוגנים מטרופולינים אזוריים, חייבת להציע תמריצי פיתוח נדיבים ולהשקיע במשאבי אנוש ובתשתית מהם ייהנו 'מוקדי הצמיחה' [העוגנים המטרופולינים] שיזכו ליתרון יחסי מובהק בהשוואה למוקדים שבפרברי הליבה.

בהעדר מדיניות המגובה באמצעים ליישומה, יהיו גלעיני מטרופוליני חיפה ובאר שבע 'מוקדי קצה' של הליבה הלאומית ושאר המרחב הלאומי הנשען עליהן, ייוותר כפריפריה מתדלדלת. מדיניות לאומית לפיתוח 'רשת ערים' מחייבת אפוא שינוי תפיסה ושידוד מערכות מחשבתי ביחס למדיניות המרחבית של ישראל. השינוי החשוב ביותר הוא לקבוע ולאשרר פעם נוספת שחיפה, כגלעין המטרופולין הצפוני היא היעוגן המטרופוליני הראשי של צפון ישראל ומהווה 'מוקד צמיחה' ואחד מ'יעוגני המשנה במערכת היישובית הרשתית של ישראל המחבר את המשק הישראלי לכלכלה הגלובאלית. כך גם באר שבע ביחס לנגב. ככאלה, שני המטרופולינים, חיפה ובאר שבע, אמורים להיות מוכרזים כיעד מועדף - 'קולטי הזדמנויות' [תפקודים] הימפעפעעים' מהליבה, בעיקר תפקודים מהסקטור ה'רביעוני' וה'חמישוני',⁴¹ שיביאו להעשרת סל תפקודיהן, ויעשו אותם למוקד הפורס את תפקודיו למוקדי משנה בגליל ובנגב.⁴² שינוי תפיסתי זה צריך להיות מלווה במחויבות לביצוע.

סוף דבר

גם אם אנו מפנים פנינו לפתרון הגיאופוליטי שיביא לסיום הסכסוך, ובתווה שהפתרון יבוא במהרה, עינינו מופנות עדין לחלקת אלוהים שלנו - מדינת ישראל, שעיצוב מדיניות הפיתוח המרחבי, הכלכלי והחברתי שלה עומד ראשון בסדר היום. במקום זה ראוי להזכיר כי שאלת הפתרון המרחבי בין ישראל לפלסטין אינה חדשה. שיפריס (2013) העוסק בממשלת רבין הראשונה, מציג

שלוש גישות שעמדו אז, בשנות ה-70, על סדר היום הפוליטי והחברתי בנושא השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים. הגישות הן:

1. המינימליסטית שגרסה שעל ישראל לסגת מהשטחים ולייצב גבולה על בסיס הגבולות שנקבעו בהסכמי שביתת הנשק - הקו הירוק. מייצגי גישה זו היו בין היתר, פנחס לבון ופרופ' ישעיהו ליבוביץ' שאמר כי בעיית השטחים אינה מעניינת אותנו כלל, אלא רק הבעיה שאחד ורבע מיליון ערבים יושבים בהם; זאת לא בגלל דאגה לערבים, אלא בגלל דאגה לעם היהודי ולמדינתו. "הכללתם של הערבים האלה בתחום שלטוננו - פרושה חיסול מדינת ישראל כמדינה יהודית, חורבן העם היהודי כולו, והרס המבנה החברתי - סוציאלי שהקימונו במדינה"
2. המכסימליסטית שמיציגה, בין היתר מנחם בגין, נתן אלתרמן, משה שמיר ואברהם יפה.
3. דרך האמצע שדגלה בפשרה טריטוריאלית שתכנס לתוקפה לאחר שייחתם בהסכם שלום. ישראל גלילי ויגאל אלון היו ממוליכי גישה זו שביטויה בשטח היה תכנית אלון.

בעת הזו⁴³ ולקראת מחצית המאה ה-21 כשעלינו 'לתקן' את שלא נעשה בשנות ה-70 [בעיקר על פי הגישה המינימליסטית] חובה עלינו להפנים כי הצלחת המדיניות מותנית בשלושת תנאים. החשוב בכולם הוא המחויבות המלאה לביצוע של המדינה בשיתוף מנגנון השוק, הרשויות המקומיות והחברה כולה. שני בחינותיו הוא תכנית מסודרת להסרת חסמים. החסמים הבולטים על פי שחורי (2005) הם חסמי מדיניות, פוליטיקה והתנהלות שלטונית המלווים בקשיים בפיתוח שירותי ציבור ברמה גבוהה; קושי ביצירת שיתופי פעולה בין רשויות וגישה על פני אינטרסים מנוגדים בראייה אזורית; ובעיקר העדר תפיסה תכנונית מרחבית כוללת הרואה צורך ביצירת "גורמי משיכה". חסמים נוספים הראויים לשידוד מערכות על פי שחורי הם הטיפול במגזר המיעוטים בעיקר קיזוי 'ההדרה' ברוח הדברים של חסון (2006) וסמוחה (2012), ובמגבלות/פוטנציאל הפיתוח הסביבתי והנופי. השלישי בחשיבותו הוא הצורך ליצירת הקצאה תקציבית ייעודית לאזורי היעד הלאומיים. ההתעלמות מצורך זה ימיה כשנות קיומה של המדינה. עד עצם היום הזה אין תקציב המוקצה לאזורי הפיתוח.⁴⁴ שחורי (2005) מביאה תיעוד לכך מהדו"ח השנתי מס' 42 של מבקר המדינה, לפיו התקציב בישראל לא מותאם לצרכי הפיתוח האזורי. התקציב על פי הגדרתו של המבקר משמש תכנית עבודה כספית של הממשלה והוא בנוי כחלוקה לפי משרדים ובהקצאה בחתך ארצי של הסוגיה ולא בחלוקה אזורית על בסיס גיאוגרפי או מחוזי.⁴⁵

סוגיית האחריות על עיצוב המדיניות ועל יישומה היא שאלת מפתח. על כך כותב חסון (2012 א'): "החשיבה המרחבית בישראל, כמו במקומות אחרים, נטתה לייחס חשיבות רבה למנגנון הפוליטי ובעיקר לגורם התכנוני. היא ראתה בתכנון ובארכיטקטורה, ובמיוחד בתכנון המרחבי ברמה הלאומית, גורם מרכזי בעיצוב המרחב". האחריות אפוא, לעיצוב המרחב הלאומי ולהחזרתו למסלול הראוי המושתת על החזון, וגם התקווה, שישראל תהא 'מדינה עם ראש מפותח אך עם גוף חי ומתפתח', נופלת על קהילת המתכננים בישראל ועל מוסדות התכנון. חזון זה תואם לרוח 'ההמשכיות והתמורה' לפיה הליבה תהווה משענת עיקרית לכל המערכת הישראלית כולל הפריפריה,

כשחזוק הפריפריה מותנה בהתפתחות עירונית נמרצת ומרוכזת תוך נטישת האסטרטגיה היישובית המפוזרת בתוך הפריפריה (גוון, 2012).

הערות

- 1 מרכז הכובד של האוכלוסייה הוא הנקודה אשר הקואורדינטות שלה הן הממוצעים של הקואורדינטות של כלל תושבי ישראל. מרכז הכובד הוא הנקודה שסך כל ריבועי המרחקים של מקום המגורים של תושבי ישראל הוא מינימלי. מרכז הכובד החל תנועתו דרומה ומזרחה ב-1952 אך כבר ב-1978 הם הראו מגמה ברורה מזרחה כשב-1980 מרכז הכובד ניצב בתחום ראש העין. בסוף עשור ה-70 חדלה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לפרסם בשנתון הסטטיסטי נתונים על מרכז הכובד.
- 2 סופר וביסטרוב (2006) מכנים מציאות הגיאוגרפית זו 'מדינה עם ראש עמק ללא גוף' [מדינת תל אביב].
- 3 לרשימת מדינות הקלד בגוגל - national spatial strategy planning. האתרים מתארים את המדיניות ברוב מדינות אירופה. יש גם אתרים המתארים את המדיניות למדינות אחרות כגון לדרום אפריקה לשנת 2030. www.info.gov.za/issues/national-development-plan/www.gov.uk/department-for-communities לבריטניה וכד'.
- 4 לדוגמה, www.government.nl/issues/spatial-planning
- 5 לדיון ראה www.tcpghana.gov.gh/doc/spatialdevtframework.pdf
- 6 www.mlit.go.jp/kokudokeikaku/international/spw/general/netherlands
- 7 פרויקט שיקום השכונות היה בזמנו פרויקט ראוי מאד, אך בחלוקת המשאבים למימושו בהיקף ובאופק הזמן הנדרש ידו הייתה על התחתונה מול המשימה הלאומית שיעודה היה קביעת גבולותיה הסופיים של ישראל.
- 8 גם ב'מהפכה הגיאוגרפית השנייה' מלאו היישובים הכפריים, רובם בדגם של כפ"ת [כפר תעשייה] ולאחר מכן יישובים קהילתיים תפקיד עיקרי ביצירת המהפכה הגיאוגרפית [היישוב הראשון שהוכתר כ'יישוב קהילתי' היה אלון שבות. יתרון של היישובים הכפריים בתהליך התפישת הגיאופוליטית של המרחב ההתיישבתי הוא בכך שהם המוליך עיקרי ל'פריסה ולנוכחות גיאוגרפית' ולתפיסת המרחב (קפיניס, 1988; סופר, פינקל, 1988; כרמון נ. ואחרים, 1990).
- 9 וכמון ראה ב'שידורה המזרחית' את ה'שידורה הציונית' בניגוד ל'שידורת ציר הגבעות' שסימלה לדעתו, את המדיניות לפיתוח מרחבי של 'מדינת סינגפור' [חזון לא ציוני]. לעומתו, ראש מינהל התכנון בסוף עשור ה-70, אדריכל יהונתן גולני, תיאר את 'שידורת ציר הגבעות' - ה'שידורה הנורמלית'.
- 10 מטרופולין תל אביב הכולל את מחוזות תל אביב ומרכז, מטרופולין ירושלים, מטרופולין חיפה ומטרופולין באר שבע. מטרופוליני תל אביב וירושלים נתפסו בתמ"א 31 כמרחב גיאוגרפי אחד - הליבה הלאומית.
- 11 המאפיינים העיקריים של מציאות זו הוצגו על ידי פרופ' אריה שחר ב'חלופה הכלכלית' של תכנית ישראל 2020. על פי חלופה זו ישראל מאמצת את סגנון החיים הפוסט תעשייתי ומתחברת לכלכלה הגלובאלית. הממשלה לאחר שהפריטה את משאביה נותרה מחויבת לשני נושאים: פיתוח תשתיות והתערבות במצבי משבר (מזור וסופר, 1997).
- 12 שגל (2012) בהסכמה עם אריאלי וספרד (2008) רואה בגדר מיזם שלא נועד לספק ביטחון אלא 'מחדל' שנועד לשרת מטרות פוליטיות שעיקרן תיחום השאיפות להסדרה פוליטית משופרת של המרחב הלאומי.

- 13 בעת כתיבת שורות אלה [סוף יולי 2013] התקבלה הסכמה בניצוחו של מזכיר המדינה ג'ון קרי, לחידוש השיחות בין ממשלת ישראל לרשות הפלסטינית.
- 14 גם אם יצורפו למרחב העתידי גושי ההתיישבות גושים שהוקמו במה שהוגדר בשעתו כ'אזור הביקוש הגבוה' (ההסתדרות הציונית, 1981), הם יהיו תוספת נפח לאזור הליבה.
- 15 פתרון 'המדינה המקבילה' הוצע במקרים שונים בהם נדרשה הפרדה בין קבוצות שונות השייכות לאותו מרחב או לאותה מסגרת. בג"צ 6483/05, בהחלטתו מ-10.8.2010 הגדיר 'שתי מדינות' בכל הקשור לסמכויות השיפוטיות של בתי המשפט היהודים ובתי דין שרעיים הדנים בנושאי ירושות ונישואין; Kopelon ו-Beery (2012) הציעו את רעיון ה'מדינה המקבילה' בהתייחס למעמד נשים יהודיות בנושאי דת; סטרנגר, (2012) הציע פתרון דומה בהתייחסו ליהודים חילוניים מול דתיים. המושג 'Corresponding States' מוכר גם במדעי הטבע ולדוגמה, Adewumi (ללא תאריך) הציע את עקרון 'ההפרדה תוך חפיפה' כפתרון הנדסי לאפיון התנהגות גזים שונים ו-Guggenheim (1945) הציע את הפתרון בנושאים שונים בתחום הפיזיקה.
- 16 לדוגמאות של יישום פתרון 'המדינה המקבילה' במצבים אחרים ראה פירוט בהערה 2.
- 17 שוויון ושווי זכויות משמעותם ביטול/המעטה של תופעת ה'הדרה' [Exclusion]. דיון בתופעה על מרכיביה ועל הדרך להתמודד אתה, ראה חמאיסי (1993; 2012), חסון (2006), וסמוחה (2012).
- 18 המקורות העיקריים לשחזור וחיזוי אוכלוסיית יהודה, שומרון ועזה הם אלמוג והורנשטיין [ללא תאריך]; סופר וגמבש, 2007; סופר [ללא תאריך]; וקוד-דוידוביץ, 2011.
- 19 על מספר זה יש להוסיף כמה רבבות שיבחרו לממש את 'זכות השיבה' במדינת פלסטין.
- 20 בדבריו היום [27.6.2013] בהר הרצל בבוקר ביקורו של ג'ון קרי המיועד להניע את שיחות השלום במסגרת רעיון 'שתי המדינות', העלה ראש הממשלה בנימין נתניהו דרישה זו ואף ציין שמשאת פניו [ומשאת פני מערכת הביטחון] היא נוכחות צבאית ישראלית לגיטימית בבקעת הירדן.
- 21 קיימים כמה טיפוסים דמוקרטיה: המיון הכללי מכיר בשלושה טיפוסים: דמוקרטיה ליברלית, דמוגרפיה של דו קיום מתוך הסכמה ודמוקרטיה של שליטה. האחרונה מושתתת על העיקרון שיציבות חברתית מושגת על ידי שליטת הקבוצה הדומיננטית על המרחב, משאביו ומוסדותיו. דיון על אופי הטיפוסים בציון מקורות ודוגמאות ראה קיפניס (1988). סמוחה (2000) ו-Smootha (2002) המציג ששה טיפוסים דמוקרטיה ומאפיין את ישראל כ'דמוקרטיה אתנית'. יפתחאל רואה בישראל מדינה 'אתנוקרטית' (Yifachel, 1999). גם ה'אתנית' וגם האתנוקרטית הן דמוקרטיות של 'שליטה'.
- 22 במאמרו 'מדינת פלסטין מהלכה למעשה (2011). אפרים לביא הוא מנהל מרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום באוניברסיטת תל אביב.
- 23 מאז הסכמי אוסלו מחולקת הגדה לשלושה אזורים A, B, ו-C. הרשות הפלסטינית שולטת על שטח A [שליטה פלסטינית מלאה] ועל B [שליטה פלסטינית אזרחית ושליטה צבאית ישראלית]. שטח C שבשליטה ישראלית מהווה מאז סוף שנות ה-90 מרחב רציף התופס כ-60% משטח הגדה. השטח מיושב על ידי רוב ההתנחלויות כולל הכבישים המוליכים אליהן, והוא מאכלס את בסיסי צה"ל ואת שטחי האש. יש עדויות על כך שהפלסטינים פעילים גם בפאתי שטח C במאמץ להרחיב, בעזרת אלמנטים פיזיים, את שליטתם על השטח.

- 24 על פי מגילת העצמאות מדינת ישראל תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע או מין; תבטיח חופש דת, מצפון, לשון, חינוך ותרבות.
- 25 פרויקט שבחן את משמעויות פיתוח 'אזור המפגש' בין ישראל לרשות הפלסטינית תוך התייחסות לאשר קורה/יקרה בתחומי הרשות כולה, ושהציע אסטרטגיה לפיתוח אזור המפגש (קיפניס, 1999).
- 26 בדבריו ביום [27.6.2013] בהר הרצל בבוקר בעת ביקורו של ג'ון קרי המיועד להניע את שיחות השלום במסגרת רעיון 'שתי המדינות', העלה ראש הממשלה בנימין נתניהו דרישה זו ואף ציין שמשאת פניו [ומשאת פני מערכת הביטחון] היא נוכחות צבאית ישראלית לגיטימית בבקעת הירדן.
- 27 שאלות של עצמאות ותלות תתעוררנה גם בנושאי אספקת חשמל, גז ודלק, ובעיקר בנושא שירותי נמל שישראל תידרש לספק במציאות של שלום וסיום הסכסוך.
- 28 במאמרו "בכיה לדורות? כך החליטה המדינה לבנות במרכז"
- 29 מאחורי ההחלטה עמדו שני פקידים רמי דרג במשרד הפנים בעת ההיא רם בליניקוב המנכ"ל ושמאי אסיף ראש מנהל התכנון.
- 30 מוסדות התכנון פעלו גם להחלשת קצב ה'ציפוף' וה'פינוי בינוי' בערים המרכזיות (להב, 2013).
- 31 ההחלטה בוטלה ב-13.7.2010.
- 32 בספרה משיח רכוב על טנק כותבת יונה הדרי (2002) כי מלחמת יום הכיפורים ולא מלחמת ששת הימים שמשה זרז להופעה הממוסדת של גוש אמונים כתנועה המתרגמת את חזונה המשיחי למציאות, כלומר לתנועת התיישבותית.
- 33 אזור 'פסימום' הוא מרחב גיאוגרפי בין שני מטרופולינים. מרחב כזה מתנהג לרוב כמוקד 'עצמאי'
- 34 דברי פרס בפתח דיון שהתקיים בעת השקת התוכנית הלאומית האסטרטגית לפיתוח הנגב שנערך באוניברסיטת בן גוריון ב-2005.
- 35 סדר היום של ראשית ה-90 שאימץ את דוקטרינת ה'פיזור הממוקד' ועוצב כמדיניות לאומית בתמ"א 31 אומץ לאחר מכן גם על ידי תכנית האב לישראל לשנות האלפיים - 'ישראל 2020' (מזור וסופר, 1997) והוא בא לביטוי גם בתמ"א 35 המועצה הארצית לתכנון ולבניה, (2005) ובמסמכי המדיניות לאזורים המטרופולינים ובתכניות המחוזיות שהוכנו בעשור האחרון (משרד הפנים, משרד הבינוי והשיכון ומנהל מקרקעי ישראל 1997; 1998)
- 36 מדיניות שאומצה למטרופולין תל אביב (משרד הפנים ואחרים, 1997; שחר, 1997) מדיניות שהייתה מורה דרך לתכנית המתאר למחוז תל אביב (משרד הפנים ואחרים, 2002) ולתמ"א 35 (המועצה הארצית, 2005). תכניות אלה העניקו לגיטימציה לעיבוי הפיתוח בתל אביב, ליבת המדינה המסמלת מערך יישובי, חברתי וכלכלי של מדינה עם 'ראש ענק ללא גוף'.
- 37 חלק גדול מתפיסות התכנון בישראל הם 'העתקה'/'אימוץ' של תכניות ומדיניות תכנונית שמקורן במערב אירופה, בעיקר מהולנד.
- 38 למרות 'גילוי' של מודל Friedmann הוא עדין רלבנטי, אם כי חשוב לקבוע כי בשלב IV ראוי למקד את הפעופ, לפחות בתחילת השלב, על ערי האזור הגדולות והבינוניות.
- 39 יש המוסיפים לרשימת גורמי הייצור גם טכנולוגיה (Parkin, Esquivil, 1999), יזמות וניהול (Knight, 1992).

- 40 קרקע כגורם ייצור כולל את המשאבים שאינם יציר כפיו של האדם ובהם פני ותת הקרקע, האוויר, המים, האור וכד'. עבודה מייצגת את כל שהאדם מפעיל תוך שימוש בקרקע, בהון ובתבונתו כדי להפוך משאבים למוצרים ולשירותים [מוחשיים ומופשטים] לסיפוק צרכי האדם ולהגדלת העושר. ההון כגורם ייצור מאפשר לקרקע ולעבודה למלא את ייעודם.
- 41 הסקטור ה'רביעוני' כולל את תפקודי 'השירותים היצרניים' ובהם ענפי השירותים היצרניים; הסקטור ה'חמישוני' מייצג תפקודי ניהול ובהם קבלת החלטות ושליטה בחברות גדולות.
- 42 העתקת מחנות צה"ל לנגב ובהם עיר הבהד"ים הוא צעד נכון כיוון זה. אולם הצלחת צעד זה מותנית ביצירת מקומות עבודה איכותיים וברמה גבוהה שיקלטו את נשות אנשי הקבע שיבחרו לעקור לנגב. מקומות עבודה כאלה יהיו גם מקומות תעסוקה בסמיכות למקום המגורים עבור אנשי הקבע שיבחרו להשתקע בנגב לאחר שחרורם.
- 43 בשבוע שנכתבו שורות אלה החל בירושלים המשא והמתן על ההסדר וסיום הסכסוך (מחצית אוגוסט 2013)
- 44 שחורי (2005) מציינת כי אף שחוק התקציב אינו מציג בדרך כלל תקציבים אזוריים, יש משרדי ממשלה המפעילים מידי פעם תכניות חומש, המיועדות להתמודד עם בעיות אזוריות או מגזריות, וכדוגמה, תכנית פיתוח יישובי קו העימות (1998-2004), תכנית אופ"ק לפיתוח וחיזוק יישובים חלשים, והתוכנית ליישובים הדרוזים.
- 45 בשנות ה-90 ניסה כותב מאמר זה לקבל פירוט תקציבי על פי אזורים ויעדים. הפניות ליו"ר וועדת הכספים דאו לקבל נתונים אלה לא עלו. שחורי (2005) מציינת כי אף שחוק התקציב אינו מציג בדרך כלל תקציבים אזוריים ותקציבים של תכניות חומש, משרדי הממשלה מפעילים מידי פעם תכניות חומש, המיועדות להתמודד עם בעיות אזוריות או מגזריות. היא מציינת כדוגמה את התכנית למגזר הערבי, תכנית פיתוח יישובי קו העימות (1998-2004), תכנית אופ"ק לפיתוח וחיזוק יישובים חלשים, והתוכנית ליישובים הדרוזים.

מקורות

- אדמוני, י. (1992). עשור של שיקול דעת. אפעל: מכון ישראל לחקר כוח המגן.
 אורן, ע. ורגב ר. (2008). ארץ בחאקי. ירושלים: כרמל.
 אלמוג, ע. והורנשטיין שרון (ללא תאריך). אוכלוסייה פלסטינית בעולם
 אנשים המדריך לחברה הישראלית. <http://www.peopleil.org/details.aspx?itemID=7403>
 אסיף, ש. (2008). "התכנון המרחבי מספק את הפתרונות לישראל, אחת המדינות הצפופות בעולם". קרקע, 64 : 92-96.
 אריאלי, ש. וספרד, מ. (2008). חומה ומחדל: גדר ההפרדה ביטחון או חמדנות. תל אביב: ידיעות אחרונות.
 ארכיון פורום סקופים ROTTER (2012). "תכנית המדינה המקבילה". 25.11.2012 בוסו, נ. (2013א). "המדינה זונחת את הפריפריה: מתכנתת חצי מיליון דירות במרכז". הארץ דה מרקר, 28.5.2013.
 בוסו, נ. (2013ב). "מהפכת הבנייה במרכז: היישובים שידגלו באלפי דונמים על חשבון שטחים ירוקים". הארץ דה מרקר, 29.5.2013.
 בוסו, נ. (2013ג). "ובתפקיד המתכנן הראשי של מדינת ישראל: כוחות השוק". הארץ דה מרקר 31.5.2013.

- בנבנישתי, מ. (2012). חלום הצבר הלבן אוטוביוגרפיה של התפכחות. ירושלים : כתר ברצקוס, א. (1949). לשאלת המבנה ההתיישבותי האופטימלי. קיצור המסקנות, נייר עבודה.
- ברצקוס, א. (1956). בעיית החלוקה הגיאוגרפית של האוכלוסייה. ירושלים : משרד הפנים.
- גוץ, ע. (2008). "המטרה : צמצום התלות של העתיד הישראלי בקטר אחד, קטר תל אביב". קרקע, 64 : 89-91.
- גוץ, ע. (2012). "אזור בליבה של מדינת ישראל במרכז הארץ : המשכיות ותמורה". בתוך חסון ש. (עורך מדעי) עיצוב המרחב בישראל - המפה היישובית והקרקעית. ירושלים : כתר וק.ק.ל. : 237 - 261.
- גוש אמונים (1978). תכנית אב להתיישבות ביהודה ושומרון. גוש אמונים.
- דונסקי, נ. (1991). פיתוח ציר הגבעות - תכנית שבעת הכוכבים. נחום דונסקי תכנון אזורי ועירוני.
- הדרי, י. (2002). משיח רכוב על טנק. הקיבוץ המאוחד : תל אביב.
- ההסתדרות הציונית (1981). תכנית המאה אלף לשנת 1985. ירושלים
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2012) השנתון הסטטיסטי לישראל 2012. ירושלים
- המועצה הארצית לתכנון ולבנייה (1992). תכנית מתאר ארצית משולבת לבניה, לפיתוח ולקליטת עליה - תמ"א 31, ירושלים.
- המועצה הארצית לתכנון ולבנייה (2005). תכנית המתאר הארצית המשולבת לבניה, לפיתוח ולשימור, תמ"א 35. ירושלים.
- וכמן, א. (1977). "תכנית השידורה הכפולה". אופקים בגיאוגרפיה 3 : 43-56.
- חסון, ש. (2008). "דרושה מדיניות של המשכיות ושינוי". קרקע, 64 : 81-88.
- חסון, ש. (2012 א'). "הקדמה". בתוך חסון ש. (עורך מדעי) עיצוב המרחב בישראל - המפה היישובית והקרקעית. ירושלים : כתר וק.ק.ל. : 38-9.
- חסון, ש. (2012 ב'). "הדילמה המרחבית של ישראל ומנגנוני התמודדות עמה". בתוך חסון ש. (עורך מדעי) עיצוב המרחב בישראל - המפה היישובית והקרקעית. ירושלים : כתר וק.ק.ל. : 39-70.
- חסון, ש. (2006). "חסמים בפני פיתוח ושוויון בין ערבים ליהודים בישראל : הצעה למסגרת חשיבה". אצל חסון, ש. וקרייני, מ. (עורכים) הערבים בישראל חסמים בפני שוויון. ירושלים : מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות : 27-43.
- חמאיסי, ר. (1993). מתכנון מגביל לתכנון מפתח. ירושלים : מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- חמאיסי, ר. (2012). "תכנון ארצי בישראל - רצף ותמורה : נקודת מבט של האוכלוסייה הערבית" בתוך חסון ש. (עורך מדעי) עיצוב המרחב בישראל - המפה היישובית והקרקעית. ירושלים : כתר וק.ק.ל. : 109-132.
- כרמון, נ. וחוקרים אחרים (1990). התיישבות חדשה בגליל - מחקר הערכה. חיפה : הטכניון, המרכז העיר והאזור [גבריאל ליפשיץ מרכז המחקר]
- לביא, א. (2011). "מדינת פלסטין מהלכה למעשה". עדכן אסטרטגי, 14, 2.
- להב, א. (2013). "בכיה לדור שלם? כך חדלה המדינה לבנות במרכז". YNET, 19.7.2013.
- מגד, א. (2011). "מה הפלסטינים בכלל רוצים?". מעריב, 25.7.2011.
- מגד, א. (2012) "תכנית המדינה המקבילה". הארץ סוף שבוע 24.11.2012.
- מזור, א. וסופר, מ. (1997). תכנית אב לישראל בשנות האלפים. חיפה : הטכניון,

- הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים.
- מזרחי, ש. (ללא תאריך) סילבוס קורס במדיניות ציבורית, אוניברסיטת בן גוריון בנגב. הסילבוס הופע באתר De Marker Cafe.
- משרד הפנים, משרד הבינוי והשיכון ומנהל מקרקעי ישראל (1997). מסמך עקרונות למדיניות פיתוח מטרופולין תל אביב. ירושלים.
- משרד הפנים, משרד הבינוי והשיכון ומנהל מקרקעי ישראל (1998). מסמך עקרונות למדיניות פיתוח מטרופולין חיפה. ירושלים.
- סופר, א. ופינקל ר. (1988). המצפים בגליל - מטרות, הישגים ולקחים. רחובות: המרכז לחקר התיישבות כפרית ועירונית.
- סופר, א. וי. ביסטרוב (2006). מדינת תל אביב איום על ישראל. חיפה: אוניברסיטת חיפה, קתדרת חייקין לגיאואיסטרטגיה.
- סופר, א. וגמבש, י. (2007). תעתועי פער המיליון. אוניברסיטת חיפה: קתדרת חייקין סופר א. (ללא תאריך) דמוגרפיה ועתיד היחסים בין ישראל לפלסטינים. http://web.hevra.haifa.ac.il/~ch-strategy/images/publications/future_demography.pdf
- סטרנר, צ. (2012). "תנו לליברלים הישראלים את מדינתם העצמאית". הארץ, 9.1.2012.
- סמוחה, ס. (2002). "המשטר של מדינת ישראל: דמוקרטיה אזרחית - אי דמוקרטיה או דמוקרטיה אתנית". סוציולוגיה ישראלית. ב' 6: 630-565.
- פדהצור, ר. (1996). ניצחון המבוכה: מדיניות ישראל לאחר מלחמת ששת הימים. תל אביב: ביתן
- קוך-דבידוביץ, פ. (2011). נתונים דמוגרפיים על האוכלוסייה בישראל - סקירת מחקרים. ירושלים: הכנסת
- קיפניס, ב. (1974). מערכת קשרי גומלין בין עיר חדשה ואזורה כבסי להתפתחות עירונית בהדגמה: קריית שמונה. האוניברסיטה העברית בירושלים, מחקר לתואר שלישי בגיאוגרפיה.
- קיפניס, ב. (1978). הפוטנציאל לפיתוח מגורים עירוניים בציר הגבעות. חיפה: אוניברסיטת חיפה החברה ליישום בע"מ.
- קיפניס, ב. (1988). "אידיאולוגיות גיאופוליטיות ואסטרטגיות רגיונליות בישראל". אופקים בגיאוגרפיה, 23-24: 35-54.
- קיפניס, ב. (1991). "הגליל בסדר היום הלאומי: היבטים מרחביים". שחר, א. (עורך), ספר דוד עמירן ירושלים: 140-155.
- קיפניס, ב. (1999). אסטרטגיה לפיתוח 'אזור המפגש' בין ישראל לרשות הפלסטינית והשלכותיה על מדיניות העיור בשוליים הצפון מזרחיים של מטרופולין תל אביב. חיפה: איתות
- קיפניס, ב. (2009). "תל אביב רבתי כיער עולם": מוקד ברשת גלובאלית וראש ענק' במרחב הישראלי". בתוך קיפניס, ב. (עורך) תל אביב-יפו מפרבר גנים לעיר עולם, מאה השנים הראשונות. חיפה: פרדס: 227-260.
- קיפניס, ב. (2009). "חיפה רבתי - מעיר קצה בליבה הלאומית לעוגן לפיתוח הגליל ושער צפוני למשק הגלובאלי". אופקים בגיאוגרפיה, 74-73: 11-41.
- קיפניס, ב. (2013). "עיר וגלובליזציה". לוי, י. ושריג, א. (עורכים) השלטון המקומי: בין מדינה, הקהילה וכלכלת השוק [מהדורה זמנית]. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה פרק 12: 681-760.
- קיפניס, ב. (2013). "היוממות ברכבת לתל אביב - מרחב ההזנה של הגלעין הקשיח של ליבת שדה התעסוקה של ישראל: האם ניתן לשנות את המציאות של 'מדינה עם ראש ענק ללא גוף'?. סוגיות חברתיות 16 (בדפוס).

- רינת, צ. (2012). "בהליך בוק ובניגוד לתכניות, המדינה מקדמת 80 אלף גירות בשטחים ירוקים באזור המרכז". הארץ, 10.12.2012.
- שביט, א. (2012). "מירון בנבנישתי: לא יהיו פה שתי מדינות". הארץ סוף שבוע 4.10.2012.
- שוויצר, א. (1984). מהפכים. ירושלים: המכון לחקר ישראל.
- שחורי, נ. (2005). "האם הגיע 'עידן הנגב'? - התוכנית הלאומית האסטרטגית לפיתוח הנגב". תכנון, 2 (1): 33-38.
- שחר, א. (1997). 'גישה מטרופולינית לתכנון המרחב המעויר של תל אביב'. אצל נחמיאס, ד. ונחום, ג. (עורכים) תל אביב-יפו, תהליכים חברתיים ומדיניים ציבורית, כךך שני. תל אביב: הוצאת רמות, אוניברסיטת תל אביב: 305-319.
- שיפריס, ע. (2013). ממשלת רבין הראשונה 1974-1977. צור גאל: פורת הוצאה לאור שכל, י. (2012). "האסטרטגיה של ההתיישבות בשטחים". בתוך חסון ש. (עורך מדעי) עיצוב המרחב בישראל - המפה היישובית והקרקעית. ירושלים: כתר וק.ל. 195 - 210.
- שרון, א. (1952). תכנון פיזי בישראל. ירושלים: המדפיס הממשלתי.
- Adewumi, M. (no date). "The Principle of Corresponding State". Course outline. Professor, & Natural Gas Engineering, The Pennsylvania State University.
- Berg, L. van den, Klassenn, L.H., Rossi, A. and Vijverberg, C.H.T. (1982). *Urban Europe: a Study of Growth and Decline*, Vol 1: Oxford: Pergamon.
- Bontje, M. (2001). Dealing with Deconcentration: Population Deconcentration and Planning Response in Polynucleated Urban Regions in North-West Europe. *Urban Studies*, Vol. 38, 4: 769-785.
- Bontje, M. (2003). "A Planner's Paradise Lost? Past, Present and Future of Dutch National Urbanization Policy". *European Urban and Regional Studies*, 10: 135-151.
- Burg, A. van der and Dieleman, F. M. (2004). Dutch Urbanization Policies: From 'Compact City' to 'Urban Network'. *Tijdschrift voor Economische en Social Geografie*, Vol. 95, 1: 108-116.
- Clark, A.N. (2003). *The Penguin Dictionary of Geography*. Third edition London: Penguin Books.
- Dieleman, F. M., Dijkstra, M., Spit, T. (1999). Planning the Compact City: The Randstad Holland Experience. *European Planning Studies*. Vol 7, 5 :605-621.
- Friedmann, J. (1966). *Regional Development Policy*. Boston: MIT Press.
- Gradus, Y., Razin, E., and Krakower, S. (1993). *The Industrial Geography of Israel*. London: Rutledge.
- Guggenheim, E.A. (1945). "The Principle of Corresponding States". *AIP The Journal of Chemical Physics*, 13, 7: 9pp.
- Hirshman, A. O. (1958). *The Strategy of Economic Development*. New Haven: Yale University Press.
- Hajer, M. and Zonneveld, W. (2000). "Spatial Planning in a Network Society -

- Rethinking the Principles of Planning in the Netherlands". *European Planning Studies*, 8: 337-355.
- Hall, P. and Pain, K. (2006). *The polycentric metropolis: learning from mega-city regions in Europe*. London: Earth scan.
- Kipnis, B. A. (1987) Geopolitical Ideologies and Regional Strategies in Israel. *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie* 7, 2: 125-138.
- Kipnis, B. A. (1989) Untimely Metropolitan - Field 'Rurban' Development, Rural Renaissance As a Geopolitical Process in Israel. *Geographical Research Forum* 9: 45-66.
- Kipnis, B.A. (2001). "Tel Aviv, Israel - A World City in Evolution: Urban Development at a Dead - End of Global Economy". GaWC Research Bulletin #57, in GaWC site: www.lboro.ac.uk/gawc, 2001. Also in Pak M. (Ed.) (2004) *Cities of Tomorrow*. Ljubljana: The University of Ljubljana, 183-194.
- Kipnis B.A. (2010). "Toward Extended Network of Anchors to the Global Economy, the Case of Israel". *The Global Studies Journal*, 3, 2: 1-16.
- Kipnis, B.A. and Mansfeld, Y (1986). "Work Place Utilities and Commuting Patterns, Are They Place and Class Differentiated?" *Professional Geographer* 38, 2: 160- 169.
- Knight, F. (1992). *Foundation of Production Processes*. Oxford: Clarendon Press.
- Land and Freedom (2008). *Factors of Production*. www.landfreedom.org/econ2phtml
- Myrdal, G. (1957). *Rich Lands and Poor*. New York: Harper and Row.
- Parkin, M. and Esquivl, G. (1999). *Macroeconomia*. 5th edition. Indianapolis: Addison Wesley
- Shachar, A. (1996). "National Planning At a Crossroads: the Evolution of a New Planning Doctrine for Israel". In Gradus, Y and G. Lipshitz (Eds.) *The Mosaic of Israeli Geography*. Beer Sheva: The University of Ben Gurion University of the Negev Press: 3-12.
- Smooha, S. (2002). "Types of Democracy and Modes of Conflict Management in Ethnically Divided Society". *Nations and Nationalization* 8 (4): 423-431.
- Small, J. and M. Witherick (1986). *A Modern Dictionary of Geography*. London: Edward Arnold.
- Yiftachel, O. (1999) "Ethno Politics of Judaizing Israel/Palestine" *Constellations*, 6, 3: 364-390